

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΜΙΑ ΚΑΛΗ ΤΕΧΝΗ
ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΑ ΣΤΟΝ Γ. Β. ΔΕΡΤΙΛΗ

επιμέλεια

Π. Γ. Κιμουρτζής – Α. Β. Μανδυλαρά – Ν. Μπουμπάρης

Εκδόσεις Ασίνη
2021

Εκδόθηκε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Ασίνη
Ηλιοδώρου 2-4, 116 35, Αθήνα
Τηλ/Fax: 210 7520708
www.asini.gr
email: asini@asini.gr

Το βιβλίο έχει καταλογραφηθεί στην Εθνική Βιβλιοθήκη
ISBN: 978-618-5346-24-9

Φιλολογική επιμέλεια & σελιδοποίηση: Σωκράτης Πουλής
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Ε.Α.

Copyright για την ελληνική έκδοση © Εκδόσεις Ασίνη, 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	9
------------------	---

Εισαγωγή

Γιώργος Β. Δερτιλής: οι πολλαπλές όψεις της δημιουργικότητας.....	11
Η ακτινοβολία του έργου και της προσωπικότητάς του.....	11
«Κυρίες και κύριοι...»: ο νεαρός λέκτορας Γιώργος Δερτιλής.....	12
Ο Δερτιλής και ο Γιώργος.....	13
Ο δικός μας Γ. Β. Δερτιλής.....	14
Τα κείμενα: μια εκδοχή.....	16
Στο εργαστήρι του ιστορικού.....	16
Νεωτερικές διεργασίες κατά την προεπαναστατική περίοδο.....	20
Συγκρότηση κράτους: κοινωνία, οικονομία, πλέγματα εξουσίας κατά τον 19ο αιώνα.....	21
Η Ελλάδα του 20ού αιώνα στον μεσογειακό και τον ευρωπαϊκό χώρο: όψεις οικονομικής, πολιτικής και καθημερινής ζωής.....	26

Στο εργαστήρι του ιστορικού

ΜΑΡΙΑΙΖΑ ΜΗΤΣΟΥ

Συγκριτική ιστορία, διεπιστημονικότητα, μακρά διάρκεια: τα εργαλεία του ιστορικού Γ. Β. Δερτιλή.....	33
---	----

ELENI BRAAT

Κρατικά απόρρητα και το επαγγελματικό ιστορικό. Τρεις προσεγγίσεις πρόσβασης σε απόρρητα κρατικά αρχεία.....	39
---	----

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ιστορίας παθήματα που δεν έγιναν μαθήματα: <i>Συνειρμοί, μαρτυρίες, μυθιστορίες</i>	53
--	----

ΝΙΚΟΣ ΚΟΚΚΟΜΕΛΗΣ

Διάλογοι για την ιστορία στη Γαλλία του 17ου αιώνα. Μια παράδοξη σύνθεση.....	65
---	----

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΥΡΜΑΛΟΓΛΟΥ

Δημοσιονομική κοινωνιολογία και ιστορία: μια αμφίδρομη σχέση.....	77
---	----

Νεωτερικές διεργασίες κατά την προεπαναστατική περίοδο

LIDIA COTOVANU

Η πολιτογράφηση (<i>naturalisation</i>) των Ρωμιών/Γραικών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.....	95
---	----

ΑΛΕΞΗΣ ΦΡΑΓΚΙΑΔΗΣ

Νεοελληνικός Διαφωτισμός και οικονομική σκέψη: μια πρώιμη συζήτηση για τη βιομηχανική ανάπτυξη στον ελλαδικό χώρο (1815).....	117
--	-----

*Συγκρότηση κράτους: κοινωνία, οικονομία
και πλέγματα εξουσίας κατά τον 19ο αιώνα*

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

- «Από δε τους εμπόρους δεν ελάβομεν εισέτι ούτε οβολόν».
Έμποροι και Επανάσταση του 1821: μια περίπλοκη σχέση 133

ΜΙΧΑΗΛΣ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

- Το 1821 και η Εποχή των Επαναστάσεων: ιστοριογραφικά προβλήματα
και προοπτικές..... 147

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ – ANNA B. ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ

- «Η Ελλάδα είναι φτωχή και στερημένη, δίπλα στον τεράστιο φάρο
της πολιτισμένης Ευρώπης». Συγκρότηση και οικονομικά των τελετών
κατά την οθωνική βασιλεία 165

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

- Ο γεωπόνος Ασημάκης Ηλιόπουλος και η συμβολή του στη γεωργική
ανάπτυξη της Ελλάδας177

ΛΥΝΤΙΑ ΤΡΙΧΑ

- Οι αγγλόφιλοι Τρικούπηδες και η Γαλλία..... 187

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΟΥΜΠΑΡΗΣ

- Βελτιώνοντας τον κοινοβουλευτισμό στη Μεγάλη Βρετανία
και την Ελλάδα τον 19ο αιώνα. Μια απόπειρα σύγκρισης 199

*Η Ελλάδα του 20ού αιώνα στον μεσογειακό και τον ευρωπαϊκό χώρο:
όψεις οικονομικής, πολιτικής και καθημερινής ζωής*

ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ – ΑΓΓΕΛΟΣ ΝΤΑΛΑΧΑΝΗΣ

- Κοσμοπολιτισμός στο περιθώριο: Παραβατικότητα και προσαρμογή
στην Αίγυπτο των αρχών του 20ού αιώνα211

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΥ – ΙΩΑΝΝΑ-ΣΑΠΦΩ ΠΕΠΕΛΑΣΗ

- Μια πρώτη καταγραφή του αναδυόμενου εταιρικού τομέα στην Κύπρο
και συγκρίσεις με την Ελλάδα, 1920/1923-1957.....227

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗΣ

- Από το Παρίσι στη Λωζάννη. Μια περιπτωσιολογική ανάλυση της διπλωματικής
δραστηριότητας του Ελευθέριου Βενιζέλου από τη Διάσκεψη Ειρήνης
των Παρισίων στη Διάσκεψη της Λωζάννης..... 251

ΛΑΜΠΡΟΣ Α. ΦΑΙΤΟΥΡΗΣ

- Pour un flirt avec toi...: Οι ελληνογαλλικές οικονομικές σχέσεις
και η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας, 1953-1963.....265

- Παράρτημα: Εργογραφία Γ. Β. Δερτιλή281

*Αχ, ό,τι απ' της ψυχής τα βάθη αναβρύζει
Και στα χείλη μας φτάνει αχνά ως μελωδία
Άλλοτε παράφωνη κι άλλοτε πάλι θεία
Η βία της στιγμής μεμιάς καταβροχθίζει
Κι αν συνεχίσει μες στο χρόνο να ανθίζει
Κάποτε φανερώνεται ως τέλεια οπτασία.
Ό,τι λάμπει είναι πρόσκαιρο και χάνεται το νήμα
Μόνο το γνήσιο γίνεται των απογόνων κτήμα.*

GOETHE, ΦΑΟΥΣΤ. ΜΙΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ,

εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Πέτρος Μάρκαρης,
Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 2009, σ. 41-43.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλουμε θερμές ευχαριστίες στον Σύνδεσμο Φιλολόγων Αργολίδας, από τον οποίο ξεκίνησε η ιδέα για τον τιμητικό αυτόν τόμο. Τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου ενίσχυσαν συνεχώς την προσπάθεια και συνέδραμαν έως την ολοκλήρωσή της.

Θερμά ευχαριστούμε τον εκδότη και φίλο Δημήτρη Μπαχάρα καθώς και τους συνεργάτες του στον εκδοτικό οίκο Ασίνη.

Οι επιμελητές

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΔΕΡΤΙΛΗΣ: ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η ακτινοβολία του έργου και της προσωπικότητάς του

Ο Γιώργος Β. Δερτιλής ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, πρωτοπόρος ερευνητής, ακέραιος και καίριος διανοούμενος, έχει τιμηθεί με τη μέγιστη αναγνώριση: την πολλαπλή χρήση του έργου του από την ευρύτερη ιστορική κοινότητα στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Τα δεκάδες βιβλία και άρθρα του στα ελληνικά, γαλλικά, αγγλικά, ισπανικά και ιταλικά, καθώς και η αρθρογραφία του σε εφημερίδες και περιοδικά, έχουν ανοίξει δημιουργικούς διαλόγους με σημαντικούς συναδέλφους του, έχουν καθοδηγήσει δεκάδες προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές, και έχουν εμπνεύσει νέους ερευνητές προς κατευθύνσεις και πεδία που ο ίδιος πρότεινε με βάση τις αδιερεύνητες περιοχές της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας. Ποιος είναι, λοιπόν, ο σκοπός, ενός ακόμη τιμητικού τόμου για έναν τόσο καταξιωμένο και γνωστό ιστορικό;

Η δική μας επιθυμία προήλθε από την αθέατη όψη της προσωπικότητάς του δασκάλου και φίλου μας: εκείνη την ανήσυχη πλευρά που απεχθάνεται τις «τελείες και παύλες» στη δουλειά του και συνειδητά επιλέγει τις «άνω τελείες». Επειδή είναι αυτές που του δίνουν τη δυνατότητα να αναπραγματεύεται και να εμπλουτίζει τη σκέψη του, χωρίς καμία παραχώρηση στη μεθοδολογική καθαρότητα, με διαρκή συστηματική έρευνα και με εναντίωση στη ρητορεία των ιστορικών στερεοτύπων. Ακαταπόνητος ιστορικός και συγγραφέας, γράφει στο επίμετρο του βιβλίου του *Συνειρμοί, μαρτυρίες, μυθιστορίες* που εκδίδει το 2013:

Το βιβλίο αυτό, μολονότι περιέχει κάτι λίγα «δοκιμακά» κείμενα, δεν είναι δοκίμιο· επίσης, δεν είναι ούτε ημερολόγιο ούτε απομνημονεύματα. Απομένει αυτό που θα το ονόμαζα ευχαρίστως, μη όντας ειδικός, «ελλιπή αυτοβιογραφία». Γιατί άραγε «ελλιπής»; Μολονότι γραμμένα σε πρώτο πρόσωπο, τα αυτοβιογραφικά κείμενα δεν στοχεύουν μόνο στη βιογραφία του γράφοντος. Ο κύριος στόχος τους είναι άλλος: να συνδέσουν τον βιογραφούμενο, και κυρίως την οικογένειά του, με την ιστορία της χώρας την οποία εβίωσε ως έναν τόπο με βαθύ και βαρύτατο ιστορικό φορτίο – με αυτή την ευρύτερη ιστορία που παρασύρει στον δικό της στρόβιλο την μικρο-ιστορία του ανθρώπου.

Η ιστορία ως μία καλή τέχνη. Ένα έργο σε εξέλιξη. Αυτό είναι το πάθος του Γ. Β. Δερτιλή. Είναι η μεγάλη αυτή τέχνη των κοινωνιών και των ατόμων, που τον οδήγησε και στην ιστορική έρευνα της ίδιας του της ζωής, της οικογένειάς του.

Τιμώντας έναν μεγάλο «μάστορα» της Ιστορίας, θελήσαμε να του προσφέρουμε ένα δώρο. Όχι απ' αυτά που τα βάζεις στο ντουλάπι και τα ξεχνάς, όσο κι αν χάρηκες όταν τα έλαβες. Αλλά ένα δώρο που θα βαδίσει στον δρόμο, στα βιβλιοπωλεία, στις βιβλιοθήκες, στη σκέψη άλλων «μαστόρων», στην ιστορική περιέργεια των απλών ανθρώπων για τους οποίους νοιάζεται πολύ ο Γιώργος Δερτιλής. Απευθυνθήκαμε σε φίλους και μαθητές του ιστορικούς, οι οποίοι με μεγάλη χαρά ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας. Αρκετοί απ' αυτούς συνδιαλέχτηκαν, ακόμη μία φορά, με όψεις του έργου του· άλλοι ενέσκηψαν σε θέματα κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής ιστορίας, τα οποία ο Γιώργος Δερτιλής υπηρέτησε, υπονόησε ή ενέπνευσε.

Κι εμείς ως επιμελητές του βιβλίου, αποφύγαμε τον πειρασμό να αναπαραγάγουμε, για άλλη μια φορά, τους βασικούς άξονες του έργου του –το έχουμε κάνει, άλλωστε, αρκετές φορές, σε πολλές ευκαιρίες, το έχουν κάνει κι άλλοι συνάδελφοι. Το εισαγωγικό αυτό σημείωμα έχει δύο αναβαθμούς. Στον πρώτο, αποτολμήσαμε τους ελάχιστους δικούς μας «συνειρμούς και μαρτυρίες» σε σχέση με τον Γιώργο Δερτιλή, όταν, πριν από πολλά χρόνια, ήμασταν απλώς κάποιοι άγνωστοι φοιτητές μέσα στο πλήθος του Πανεπιστημίου Αθηνών ή όταν τον γνωρίσαμε περισσότερο και καλύτερα εντός-εκτός και εναλλάξ των ακαδημαϊκών συμβάσεων. Είναι, ας πούμε, οι δικές μας «μυθιστορίες» που τον περιλαμβάνουν. Στον δεύτερο αναβαθμό, παρουσιάζουμε συνοπτικά την κύρια θεματολογία και επιχειρηματολογία κάθε συμβολής. Ευελπιστούμε να διαμορφώνεται έτσι ένα παλίμψηστο, του οποίου όμως τα επίπεδα συνδέονται με τον πυρήνα του έργου του Γιώργου Δερτιλή, την ίδια του την ιστορική σκέψη και τη φυσική του παρουσία.

«Κυρίες και κύριοι...»: ο νεαρός λέκτορας Γιώργος Δερτιλής

Το Οικονομικό Τμήμα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών τη δεκαετία του 1980 είχε συμπαθητική φήμη στους κύκλους των φοιτητών, κυρίως διότι την εποχή εκείνη οι οικονομικές σπουδές αποτελούσαν *πρωτοπορία* σε σχέση με την αντίληψη του «φιλολογικού μονισμού», που κυριαρχούσε στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Παρότι δεν ήταν η πρώτη επιλογή μου, ένιωθα υπερήφανη κοινωνός, ως πρωτοετής φοιτήτρια, μιας άγνωστης στο ευρύ κοινό επιστήμης, αν και οι παραδόσεις μικρο- και μακρο-οικονομίας δεν με είχαν ενθουσιάσει.

Όταν μπήκα στο κατάμεστο αμφιθέατρο Τριανταφυλλοπούλου, στο ημιγυμναστήριο του κτηρίου της οδού Σόλωνος, για να παρακολουθήσω για πρώτη φορά το *εξωτικό* μάθημα «Οικονομική Ιστορία», η φασαρία ήταν τόσο, που σκέφτηκα να

αποχωρήσω, αν και η πραγματοποίηση μιας τέτοιας απόφασης δεν ήταν καθόλου εύκολη, έτσι στριμωγμένη που ήμουν κάπου στη μέση των εδράνων. Όταν σήκωσα επιτέλους το σκυμμένο κεφάλι μου, νόμιζα πως το αμφιθέατρο είχε αδειάσει, τόση ήταν η ησυχία! Ο νέος, ψηλός, λιγνός καθηγητής μιλούσε ήδη αργά και σιγά, αφού μας είχε πρώτα χαιρετήσει ως «κυρίες και κύριοι» και μας είχε ενημερώσει πως δεν θα μίλαγε από μικροφώνου, διότι προτιμούσε τη φυσική επικοινωνία με τους φοιτητές του. Με όχημα την μπάσα, βελούδινη φωνή του, άρχισε να διανοείται ενώπιόν μας, χωρίς να δίνει την εντύπωση ότι είχε αποστηθίσει μια έτοιμη από πριν διάλεξη. Οι ιδέες του κατακυλούσαν ελεύθερες καταπάνω μας σαν σήματα που οι αποδέκτες θα αποκρυπτογραφούσαν κάποτε, σε κάποια απροσδιόριστη στιγμή του μέλλοντος. Τα μακριά δάχτυλά του λες και τις κατευόδωναν. Κράτησα την αναπνοή μου επί 45 λεπτά και για πρώτη φορά στη φοιτητική μου ζωή στενοχωρήθηκα που το μάθημα έφθασε στο τέλος του τόσο νωρίς! Γιώργος Δερτιλής ονομαζόταν ο νεαρός λέκτορας Οικονομικής Ιστορίας.

Πολλά χρόνια μετά, ως επίκουρη καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κατάλαβα ότι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες μας επιλέγουν και όχι το αντίστροφο, όπως πιστεύουν πολλοί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι. Εμείς απλώς συγκατανεύουμε (ή όχι) σ' αυτήν την επιλογή. Ως νεαρή φοιτήτρια που ήμουν, επέλεξα εκείνη την πρώτη φορά των διαλέξεων τον Γιώργο Δερτιλή, ως αγαπημένο καθηγητή στην αρχή, ως μέντορα και οδηγό στα δύσβατα μονοπάτια της γνώσης αργότερα, ως πολυαγαπημένο φίλο στις κατωφέρειες της ζωής μέχρι σήμερα. Τον ευχαριστώ που συγκατάνευσε σ' αυτήν την επιλογή ζωής.

A. M.

Ο Δερτιλής και ο Γιώργος

Όταν έχεις ζήσει κοντά στον Γιώργο Δερτιλή, όσα μπορείς και θέλεις να πεις για εκείνον είναι πολλά. Εδώ όμως ο στόχος είναι να του προσφερθεί αυτός ο τιμητικός τόμος. Είναι τόμος που θέλει να αναδείξει όλες τις πλευρές της συμβολής του στο επιστημονικό και στο κοινωνικό πεδίο. Επιτυγχάνεται αυτό, σε σημαντικό βαθμό, χάρις στις εργασίες που με προθυμία και χαρά συνεισέφεραν όσες και όσοι συμμετέχουν στον τόμο. Επομένως, για το κείμενο αυτό απομένει ένα αρκετά δύσκολο έργο: να επιτύχει μια αναδρομή στο έργο του, τη διδακτική του επίδραση, την παρουσία του μέσα στα αμφιθέατρα και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, που να είναι συμπυκνωτική. Να λέει δι' ολίγων όσα θα χρειάζονταν να ειπωθούν επί μακρόν.

Για τον Γιώργο Δερτιλή ως καθηγητή: Πρωτοετής φοιτητής, στην αίθουσα Τριανταφυλλοπούλου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, διάβασα γραμμένο στον πίνακα με κιμωλία και τεράστια γράμματα: «Δερτιλή είσαι Κα-

θηγητάρα». Δευτεροετής φοιτητής, ένα χρόνο αργότερα δηλαδή, είχα την ευκαιρία να πειστώ απολύτως για την αξία και την ορθότητα εκείνου του μηνύματος.

Για τον Γιώργο Δερτιλή ως ερευνητή: Δουλεύει ακαταπόνητα. Γράφει και διορθώνει ακατάπαυστα. Εκλεπτύνει τις ερμηνείες του συνεχώς. Χαίρομαι τόσο πολύ και ωφελούμαι τόσο ισχυρά από τις δουλειές του, που μου δημιουργείται η επιθυμία να ψιθυρίζω συχνά τον τίτλο από την ταινία του Ακίρα Κουροσάβα: *Madadayo*. Που σημαίνει: «όχι ακόμα», δηλαδή «δεν ήρθε η ώρα να σταματήσεις».

Για τον Γιώργο Δερτιλή ως προς το ακαδημαϊκό του ήθος: Δεν μπορώ να ξεχάσω την αντίδρασή του όταν του ανακοινώσαμε ότι μια μεγάλη ομάδα φοιτητών του (προπτυχιακών, μεταπτυχιακών και υποψηφίων διδακτόρων του) θέλαμε να τον προτείνουμε για το βραβείο εξαιρετης διδασκαλίας Β. Ξανθόπουλου – Στ. Πνευματικού. Ήταν ανυπόκριτα έκπληκτος και ελικρινά συγκινημένος. Παρότι ήξερε πόσο πολύ τον θαυμάζαμε. Για την ιστορία του πράγματος αναφέρω ότι, για λόγους που τον τιμούν ιδιαίτερος, η υποψηφιότητά του δεν υποβλήθηκε.

Για τον Γιώργο Δερτιλή ως προς τον αέρα που αποπνέει η παρουσία του μέσα στα αμφιθέατρα: Εδώ θα χρειαστώ μια μαρτυρία για άλλον καθηγητή του Πανεπιστημίου. Έναν καθηγητή του μεσοπολέμου, τον Ανδρέα Ανδρεάδη. Το παράθεμα θα πρέπει βέβαια να το αναγνώσουμε με όρους του σήμερα. Να αφαιρέσουμε τους ιδεαλισμούς, αλλά να κρατήσουμε τα σημεία που πλανώνται στην ατμόσφαιρα του παραθέματος:

Νέος. Ευρωπαίος. Γοργός. Καταπληκτικός. Συντριπτικός. Η επίδρασή του, στις ψυχές μας, ξεπερνούσε το μέτρο. Αντί να μας εμπνέη, μας εβασάνιζε. Αναγνωρίζαμε τ' αναμφισβήτητα προσόντα του, –όμως τ' αναγνωρίζαμε με πείσμα και με ζηλοτυπία, περισσότερο γυναικεία, φθονούσαμε το μεταξωτό του σταχτί πουκάμισο, όσο και τη χτυπητή του πολυγλωσσία, που ήταν όμως торνευμένη επαγωγά και με φιλολογικό τρόπο· την πέτσινη σάκκα του και τα βαρειά, καλοκομμένα του φορέματα, όσο και τη θαυμάσια κορμωστασιά του· και τα χάναμε, όταν φώναζε με τρομερή φωνή «Αμάξι!» στα πέρατα της πλατείας του Συντάγματος [...]. Ένας καλός του λόγος, που μας τον πετούσε σαν αχτίδα ήλιου ανάμεσα σε σπαθιές, μας συγκινούσε τόσο μύχια, όσον ούτε η μεγαλύτερη συναισθηματική ικανοποίηση.

Τέλος, για τον Γιώργο Δερτιλή συνολικά και με δύο μόνον λέξεις: ουμανιστής και πρακτικός άνθρωπος ταυτοχρόνως. Μια δηλαδή αληθινή συμπύκνωση αυτού που, κατά τη γνώμη μου, θα πρέπει να είναι η επιστήμη και η εκπαίδευση σήμερα.

Π. Γ. Κ.

Ο δικός μας Γ. Β. Δερτιλής

Η σχέση του υπογράφοντος με τον τιμώμενο καθηγητή Γ. Β. Δερτιλή δεν σφουρηλατήθηκε στα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα, δεν προέκυψε μέσα από κάποιον κύκλο σπουδών –προπτυχιακό, μεταπτυχιακό ή άλλον. Κτίστηκε, ωστόσο, με

τον τρόπο που συναρμόζονται οι ανθρώπινες σχέσεις. Με έναν τρόπο που μοιάζει (μπορεί και να είναι) μαγικός, βασισμένος στην υπομονή, στα υπόγεια ρεύματα της σκέψης και της ίδιας της ζωής.

Εν αρχή ην η βιβλιογραφία. Σπουδάζοντας Ιστορία συχνά διασταύρωσα τα διαβάσματά μου με το όνομά του, ανέτρεξα στα βιβλία του και στα άρθρα του, αισθανόμενος πως βρισκόμουν μπροστά σε έναν άνθρωπο που διέθετε όχι μόνο γνώση, αλλά διακατεχόταν από βαθιά κατανόηση του Ανθρώπου, του δημιουργού της Ιστορίας. Συνδυασμένα όλα αυτά με λεπτό χιούμορ, ενίοτε αυτοσαρκαστικό, μου διεύρυνε τους ορίζοντες αυτής της επιστήμης που αγαπώ.

Εν συνεχεία ην ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Αργολίδας. Όταν ανέλαβα, στα τέλη του 2013, τη θέση του προέδρου, κυκλοφόρησε το βιβλίο του *Συνειρμοί, μαρτυρίες, μυθιστορίες*. Καθώς το μελετούσα, είδα σε μια σημείωση ότι ο κ. Δερτιλής διέθετε προσωπική ιστοσελίδα και αμέσως σκέφτηκα να επικοινωνήσω μαζί του και να του ζητήσω να έρθει στο Ναύπλιο για να παρουσιάσουμε το βιβλίο. Εξομολογούμαι πως ανέμενα μια απάντηση ευγενική μεν, αρνητική δε. Ωστόσο, δέχτηκε μετά χαράς! Η εκδήλωση αυτή είναι η πρώτη που αναρτήσαμε στο κανάλι του ΣΦΑ. Στο δείπνο που του παραθέσαμε το ίδιο βράδυ, ένιωσα αυτό που ο Σεφέρης αναφέρει για τον Φόρστερ: *οι κουβέντες του, έδειχναν μια από τις ελάχιστες εστίες του πνεύματος*. Θα σταθώ μόνο στην ευγένειά του, που αμέσως σκλαβώνει οποιονδήποτε τον συναναστρέφεται. Ζητούσε την άποψη των υπολοίπων, μας αντιμετώπιζε με απόλυτο σεβασμό, αντιλαμβανόταν τον ιεραποστολικό ρόλο του εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας, μας είχε γοητεύσει.

Η επόμενη συνεργασία μας ήταν στη Διημερίδα για τον Εθνικό Διχασμό, τον Νοέμβριο του 2015, σε μια πολύ δύσκολη συγκυρία. Δεν χρειάστηκε να του ζητήσουμε να έρθει παρά μόνο μία φορά. Η εισήγησή του ήταν ένα μάθημα ζωής, όχι μόνο Ιστορίας.

Τον Δεκέμβριο του 2018 του ζητήσαμε να κάνει μια υπέρβαση, να έρθει να μας μιλήσει στο αφιέρωμα για τα 10 χρόνια από τον θάνατο της Αγγελικής Λαΐου. Είχαμε διαβάσει με πολλή συγκίνηση την υποσημείωση στο συνθετικό του έργο για την καλή του φίλη και εξαιρετη επιστήμονα. Έρθε ξανά και μας μετέδωσε το συναίσθημα πως χάρη σε εμάς είχε εκπληρώσει ένα χρέος.

Εκείνη την ημέρα γεννήθηκε η ιδέα του τιμητικού τόμου που κρατάτε στα χέρια σας. Αφορμή το γεγονός ότι το 2019 συμπλήρωνε τα 80 του χρόνια. Αιτία το μεγαλύτερο κίνητρο δράσης για τους ανθρώπους, η αγάπη για τα όσα έχει προσφέρει και συνεχίζει να προσφέρει με την καρδιά και την ψυχή του εφήβου. Δάσκαλε, σε ευχαριστούμε!

N.M.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ: ΜΙΑ ΕΚΔΟΧΗ

Στο εργαστήρι του ιστορικού

Το κείμενο της **Μαριλίζας Μητσού**, ήδη με τον τίτλο του, υποδεικνύει ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία που διέπουν το συνολικό έργο του Γ. Β. Δερτιλή και το κάνουν αναγνωρισμένο και αναγνωρίσιμο: σύγκριση, διεπιστημονικότητα, ενασχόληση με τη μακρά διάρκεια. Παραλλήλως με τα στοιχεία αυτά, πάλι στον τίτλο του κειμένου της, αναγγέλλει ότι εν γένει θα προσπαθήσει να δείξει τα εργαλεία του ιστορικού Γ. Β. Δερτιλή. Εξεικονίζει έτσι τον τιμώμενο ως κορυφαίο επιστήμονα και δάσκαλο, που φθάνει σε αυτές τις επιδόσεις όχι μόνον επειδή δουλεύει συστηματικά, αλλά επειδή έχει το γνώρισμα όλων των μεγάλων μαϊστόρων: εξελίσσει τα εργαλεία του. Στην επιστημονική προσωπογραφία που επιχειρεί ακολούθως, αξιοποιεί αυτό το αρχικό υπόστρωμα για να προσθέσει ειδικότερες παρατηρήσεις. Αναδεικνύει έτσι τον ιστορικό που δεν επαίρεται ότι κάνει φιλοσοφία της ιστορίας, αλλά που ιστορεί και φιλοσοφεί «εκ παραδειγμάτων». Τον ιστορικό που κατανοεί τον megάκοσμο της ιστορίας και θέλει να συμβάλλει στην ελληνική και ευρωπαϊκή μας αυτογνωσία με πειθώ και χωρίς διαστρεβλωτικό πάθος. Τον ιστορικό που, ακόμα κι όταν μετεωρίζεται ο ίδιος μέσα στην ιστορία των χρόνων που ζει, ασκεί τον εαυτό του να ερευνά την ίδια του την εποχή και την προσωπική συνθήκη. Τον ιστορικό που γνωρίζει τον ειρωνικό χαρακτήρα της ιστορίας και γι' αυτό αναφέρεται σε ένα μέλλον που η ιστορική οξύνουα μπορεί να το σχεδιάσει καλύτερα, όχι όμως να το προβλέψει. Τον ιστορικό που στο μείζον έργο του, την *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, προτείνει στη θέση του ιστορικού αφηγήματος μια ερμηνεία της ιστορίας, στη θέση του γραμμικού χρόνου τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του ιστορικού χρόνου, στη θέση των γεγονότων τους ανθρώπους με τους «καταναγκασμούς της καθημερινότητάς» τους. Τον ιστορικό που διακρίνει τον εθνικισμό του 19ου αιώνα, στη βάση του οποίου νομιμοποιείται η πολιτική ύπαρξη του έθνους-κράτους, από τον μεγαλομανή σοβινισμό του 20ού. Τον ιστορικό που ορίζει ως τις τρεις βασικές προκείμενες της ιστορικής ερμηνείας το βάθος χρόνου, την ευρύτητα προσεγγίσεων και τον έλεγχο προκαταλήψεων. Τον ιστορικό που συνδυάζει την ιστορία με την «έντευξιν των ηθών» (Θουκυδίδης), δηλαδή την παιδεία.

Το κείμενο της **Eleni Braat** συνδιαλέγεται υπόγεια αλλά και ορατά με την ευρεία ενασχόληση του Γ. Β. Δερτιλή με τα κρατικά αρχεία, ιδίως τα αρχεία των υπουργείων εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων. Εκκινεί από τη διαπίστωση: το απόρρητο –η αποκλειστική πρόσβαση σε πληροφορίες– είναι ουσιαστικό χαρακτηριστικό του κράτους. Η δύναμη του κράτους στηρίζεται κατά μεγάλο

μέρος στις πληροφορίες που δικαιούται να συλλέγει. Κατά συνέπεια, οι κρατικές υπηρεσίες δημοσιοποιούν σπάνια τα αρχεία τους με τη θέλησή τους. Από την άλλη μεριά, η διαφάνεια –η δημόσια πρόσβαση σε αρχεία και η δημοσίευση αποτελεσμάτων έρευνας– αποτελούν ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ιστορικής έρευνας που έχει ως αντικείμενο την κυβερνητική δράση. Συνεπώς, τα κρατικά αρχεία λειτουργούν ως εργαλεία δύναμης, τόσο για το κράτος όσο και για τους ιστορικούς, αλλά τα συμφέροντα των δύο μερών σπάνια συμπίπτουν. Το άρθρο επικεντρώνεται στον ρόλο του ιστορικού και στις προσπάθειές του να αποκτήσει πρόσβαση σε απόρρητα κρατικά αρχεία. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στη σχέση του ιστορικού με τις υπηρεσίες πληροφοριών, οι οποίες είναι οι κατ' εξοχήν απόρρητες υπηρεσίες του κράτους. Οι προσπάθειες του ιστορικού να αποκτήσει πρόσβαση σε κρατικά απόρρητα μπορούν να βλάψουν τις σχέσεις του με τις κρατικές υπηρεσίες και να έρθουν σε σύγκρουση με συγκεκριμένες αρχές του επαγγέλματός του. Σ' αυτό το κλίμα έντασης η συγγραφέας διερωτάται και προσπαθεί να απαντήσει το ερώτημα: πώς μπορεί ένας ιστορικός να προσεγγίζει απόρρητα κρατικά αρχεία με αποτελεσματικό τρόπο;

Βασιζόμενη στα έργα του κοινωνιολόγου Georg Simmel (1906) και του πολιτικού οικονομολόγου Albert Hirschmann (1970), παρουσιάζει ένα πρωτότυπο εννοιολογικό πλαίσιο, προκειμένου να διακρίνει τρεις προσεγγίσεις των ιστορικών στο κρατικό απόρρητο: τις προσεγγίσεις τύπου πεινασμένου λύκου, τύπου πιστού σκύλου και τύπου ληθαργικού βραδύποδα. Ο ιστορικός τύπου πεινασμένου λύκου αισθάνεται έντονη περιέργεια για το απόρρητο. Κάνει εικασίες για το περιεχόμενό του και είναι αποφασισμένος να αποκτήσει πρόσβαση στις πληροφορίες που του έχουν αρνηθεί. Ο ιστορικός τύπου πιστού σκύλου σέβεται το κρατικό απόρρητο, είτε με τη θέλησή του είτε αναγκαστικά. Προσπαθεί να αποκτήσει απόρρητες πληροφορίες, αλλά δεν επιμένει αν η αίτησή του απορριφθεί. Τέλος, ο ιστορικός τύπου ληθαργικού βραδύποδα, εκνευρισμένος ή αποθαρρημένος από το κρατικό απόρρητο, περιέρχεται γρήγορα σε αμηχανία όταν το αντιμετωπίζει, πάλι είτε με τη θέλησή του είτε αναγκαστικά. Αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο επιτρέπει στη συγγραφέα να καταδείξει τον έντονο πολιτικό χαρακτήρα της ιστορικής έρευνας των κρατικών απορρητών και να προτείνει έναν τρόπο που μπορεί να είναι αποτελεσματικός, προκειμένου να χαμηλώσει το ύψος του διαχωριστικού ανάμεσα σ' αυτούς που ξέρουν και σ' αυτούς που δεν ξέρουν το απόρρητο.

Πάγιο ζήτημα στην ιστοριογραφία είναι το αν η ιστορία της εποχής που έχουμε ζήσει, μπορεί να αναλυθεί με τα εργαλεία της επιστήμης (όσα έχουμε αναπτύξει) χωρίς το βίωμα να δημιουργεί στρεβλώσεις. Απόψεις όλου του φάσματος –από τον φόβο της πλήρους ιδεολογικοποίησης έως την ολική δυνατότητα να αποσειεί ο ιστορικός από πάνω του τη δική του κοινωνική διαδρομή και να παραμείνει «αδέκαστος»– έχουν ήδη διατυπωθεί. Χρειαζόμαστε στοχαστικές

και λεπτές προσεγγίσεις για το θέμα, όπως αυτές που μας έχει προσφέρει ο τιμώμενος Γ. Β. Δερτιλής στο πρόσφατο βιβλίο του *Συνειρμοί, μαρτυρίες, μυθιστορίες* (2013). Η εργασία της **Αλεξάνδρας Δημακοπούλου** έχει ως αφητηρία το βιβλίο αυτό και τα κείμενα που συμπεριλαμβάνει. Στον Πρόλογό του ο Γ. Β. Δερτιλής χαρακτηρίζει τα κείμενα αυτά αυτοβιογραφικά και συνειρμικά, που συνδέουν το παρόν με το παρελθόν, αλλά και την ιστορία της οικογένειάς του –«μικροϊστορία»– με την ιστορία του τόπου μας τα τελευταία 200 χρόνια. Οι συνειρμοί αυτοί, επισημαίνει, προκλήθηκαν συχνά από τη σημερινή κρίση. Στο άρθρο της η συγγραφέας επιχειρεί μια «συνομιλία κειμένων»: της «ελλιπούς αυτοβιογραφίας» του ιστορικού με τις επιστημονικές θέσεις του, όπως τις έχει διατυπώσει και τεκμηριώσει σε άλλα –ιδίως πρόσφατα– δημοσιεύματά του. Η εργασία περιορίζεται σε κεφάλαια του βιβλίου, τα οποία εστιάζουν στην οικονομική και κοινωνική ιστορία (ο διαχωρισμός, διευκρινίζει, είναι συμβατικός). Ανάμεσα στα θέματα που αναδεικνύει, περιλαμβάνονται: το ζήτημα των φορολογικών μεταρρυθμίσεων του ελληνικού κράτους, η νέα ταξική διαστρωμάτωση που διαμορφώνεται από την περίοδο της Κατοχής (ιδιαίτερα η τάξη των «πλουτισάντων επί Κατοχής»), και η υψηλή ανοδική κοινωνική κινητικότητα με την παράλληλη έλλειψη καπιταλιστικού ήθους στη μεταπολεμική Ελλάδα, η εισροή κεφαλαίων και η άναρχη ανασυγκρότηση της ελληνικής αγοράς στη δεκαετία του 1950, η σχέση του πλουτισμού με τη μαύρη αγορά συναλλάγματος, που ήταν αδιάλειπτο διαρθρωτικό και διαχρονικό στοιχείο της ελληνικής οικονομίας από τον μεσοπόλεμο ως τα τέλη του 20ού αιώνα. Τέλος, το άρθρο αναδεικνύει τις θέσεις του ιστορικού σχετικά με τη σημερινή κρίση, τα αίτια της και τις προϋποθέσεις εξόδου από αυτήν, θέσεις που προέρχονται από τους *Συνειρμούς*, αλλά και από άλλα δημοσιεύματά του.

Το κείμενο του **Νίκου Κοκκομέλη** προσπαθεί να αποτυπώσει τους διαλόγους για την ιστορία, στη Γαλλία του 17ου αιώνα. Εκκινεί από το «ανοικτό» ερώτημα: πότε γεννήθηκε η ιστορία-επιστήμη; Από τις πολλές εκδοχές απάντησης που έχουν δοθεί στο ερώτημα (τον 16ο είτε τον 18ο είτε τον θετικιστικό 19ο αιώνα), απουσιάζει ο 17ος αιώνας. Ο συγγραφέας μάς προτείνει ότι μπορεί βεβαίως τότε να εδραιώθηκαν αντιλήψεις εχθρικές προς το κριτικό πνεύμα της νέας *ιστορίας* του 16ου αιώνα, ωστόσο ο Μεγάλος Αιώνας (17ος) δεν υπήρξε αν-ιστορικός. Αφετηρία για να αναλύσει τον γαλλικό ιστοριογραφικό 17ο αιώνα είναι η βαριά κληροδοσία του 16ου: το αίτημα για *γενική-ολοκληρωμένη Ιστορία*, που όμως έχει διακηρυκτικό χαρακτήρα, καθώς υιοθετείται μεν και αναπαράγεται, αλλά δεν εφαρμόζεται με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η αυτο-επίκριση των Γάλλων ιστορικών του 17ου αιώνα είναι γενικευμένη, ωστόσο ο συγγραφέας, παρότι αποδέχεται ότι δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητη, θεωρεί ότι μεγαλύτερη σημασία έχει να απαντηθούν τα ερωτήματα: Γιατί το πνεύμα της «επιστημονικής

ιστορίας» του 16ου αιώνα (θεωρείται πως) δεν κληροδοτήθηκε στον 17ο; Πώς ερμηνεύεται αυτή η αλλαγή διάθεσης; Αποφαίνεται ότι τα αίτια ανάγονται σε έναν συνδυασμό προϋποθέσεων που συνέβαλαν στην προοδευτική υποτίμηση της αξίας του φιλοσοφικού «επιστημονικού» πνεύματος. Ομαδοποιεί τις προϋποθέσεις αυτές σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: στην εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής ηθικής, στη μορφή της θρησκευτικής και φιλοσοφικής σκέψης του αιώνα, και στην ισχυροποίηση των δομών της γαλλικής μοναρχίας. Ακολουθως, αναφέρεται στις τρεις αυτές κατηγορίες και δείχνει τη συμβολή της καθεμιάς στη διαμόρφωση της γαλλικής ιστοριογραφίας του 17ου αιώνα.

Η ανάπτυξη της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα, με επίταση από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, έχει συνεισφέρει σημαντικά, ώστε να κατανοήσουμε την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους. Όμως οι ελλείψεις παραμένουν. Άλλωστε, δημιουργούνται και νεότερες ερευνητικές απαιτήσεις ως αποτέλεσμα της ανάδυσης νέων επιστημονικών προσεγγίσεων ή της μετεξέλιξης και ανανέωσης παλαιότερων. Ενίοτε, μάλιστα, πρόκειται για ερευνητικές απαιτήσεις που έχουν διεπιστημονικό χαρακτήρα. Στη δική του συνεισφορά στον τόμο ο **Αδαμάντιος Συρμαλόγλου** αναδεικνύει την ανάγκη να αξιοποιηθεί η νέα δημοσιονομική κοινωνιολογία, και μάλιστα ιστορικά προσανατολισμένη.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας του ο συγγραφέας αναφέρεται στις απαρχές και την εξέλιξη της δημοσιονομικής κοινωνιολογίας. Τις απαρχές εντοπίζει στις *επιστήμες περί κράτους* στην Πρωσία καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ως κομβική εξέλιξη αναδεικνύει το έργο των R. Goldscheid και J. Schumpeter κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Εξηγεί, περαιτέρω, ότι η νέα δημοσιονομική κοινωνιολογία, καθώς ακολουθεί τις ιστορικές της καταβολές, εστιάζει πλέον στη σχέση δημόσιας οικονομίας και κοινωνίας, την οποία διερευνά εντάσσοντάς την στο ιστορικό και θεωρητικό της πλαίσιο.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, αφού σταθεί στην επιστημονική επικαιρότητα που απέκτησε η συζήτηση για τα φορολογικά συστήματα από την περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2008, παραθέτει κατόπιν τους τρεις βασικούς θεωρητικούς άξονες, υπό τους οποίους έχει αναπτυχθεί η δημοσιονομική κοινωνιολογία (θεωρία του εκσυγχρονισμού, θεωρία των ελίτ, μιλιταριστική θεωρία). Τέλος, δείχνει μέσα σε ποιο πλέγμα σύγχρονων αντιλήψεων για τη φορολογία κινούνται οι νέες ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες των τριών τελευταίων δεκαετιών, που έχουν ανακινήσει την πρόταση-προτροπή των Goldscheid και Schumpeter αναφορικά με τη σπουδαιότητα της μελέτης της φορολογίας στις ιστορικές και πολιτικές της διαστάσεις, με σκοπό την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνιών.

Το τρίτο μέρος της εργασίας αποτελεί «εφαρμογή» της δημοσιονομικής κοινωνιολογίας στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας: μια εξέταση του φορολογικού συστήματος και των κοινωνικών συνεπειών του κατά την περίοδο 1821-1919.

Νεωτερικές διεργασίες κατά την προεπαναστατική περίοδο

Στη συμβολή της στον τιμητικό τόμο η **Lidia Cotovanu** εξετάζει το φαινόμενο της ολοένα και μεγαλύτερης έλξης που άσκησαν οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στους υποτελείς των Οθωμανών, ως τόποι παροχής ευκαιριών οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης. Ο Ρωμιός/Γραικός σκιαγραφείται από τους ντόπιους με αρνητικό πρόσημο, λόγω της εντύπωσης ότι έχει καλές σχέσεις με τον Οθωμανό κυρίαρχο. Η ρουμανική ιστοριογραφία προσεγγίζει με αρκετή αμηχανία τους Ρωμιούς/Γραικούς, αφού οι τελευταίοι ολοένα και διευρύνουν τη δράση και την επιρροή τους. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο όρος «πολιτογράφηση» –ο οποίος αντλεί την καταγωγή του από τη Γαλλική Επανάσταση– δεν δύναται να πιστοποιήσει τη σχέση των Ρωμιών/Γραικών με τον τόπο φιλοξενίας τους και η ίδια με ενδελέχεια διαφοροποιεί τη σημασία του συλλογικού ονόματος στην προνεωτερική εποχή από τη σύγχρονη, μέσα από σύντομη ιστορική αναδρομή στο Ancien Régime, προτείνοντας τη χρήση δύο διαφορετικών όρων, ανάλογα με την εποχή για την οποία γίνεται κάθε φορά λόγος. Αναλύοντας την έννοια του έθνους, προσεγγίζει εντέλει την ιθαγένεια, η οποία ορίζει την ένταξη στο πολιτικό και πολιτισμικό έθνος και τον ρόλο του κράτους, που έχει τη δυνατότητα να ορίζει την ταυτότητα των μελών του έθνους σε ατομικό επίπεδο. Αναλύει το πώς όλο αυτό το πλαίσιο υιοθετήθηκε και από το ρουμανικό εθνικό κράτος αλλά και ποιες διαφοροποιήσεις υπέστη.

Η εποχή των Φώτων χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια για ολική προσέγγιση των φυσικών φαινομένων και των κοινωνικών διαδικασιών. Στα θέματα της οικονομίας, όπως είναι αναμενόμενο, αφιερώνεται εντατική σκέψη. Είναι η εποχή της ανασυγκρότησης των κρατών, τα οποία προσπαθούν να διαμορφώσουν τις κοινωνίες και τις οικονομίες τους ώστε να είναι παραγωγικές και, ταυτοχρόνως, ανταγωνιστικές και προστατευμένες. Το κείμενο του **Αλέξη Φραγκιάδη** στέκεται σε ένα συγκεκριμένο έτος, το 1815, και προσπαθεί να αναδείξει στοιχεία από τη συζήτηση που διεξαγόταν για την οικονομική συγκρότηση και τη βιομηχανική ανάπτυξη στον ελλαδικό χώρο. Επιλέγει ως επίκεντρο της παρατήρησής του το έτος αυτό, επειδή τότε δημοσιεύθηκαν δύο ενδιαφέροντα κείμενα που συνέθεσαν μια αντιπαράθεση οικονομικών ιδεών, μια πνευματική «διαμάχη». Αντίμαχοι είναι ο Νεόφυτος Δούκας και ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας. Οι απόψεις τους διασταυρώνονται με τις γενικές οικονομικές αντιλήψεις που διατυπώνονται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αναφέρονται στις δυνατότητες και τα εμπόδια που διαμορφώνονταν για την οικονομική δράση των ελληνόφωνων πληθυσμών εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και οι θέσεις τους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διαπλέκουν τις οικονομικές συνθήκες στην Οθωμανική αυτοκρατορία με τον ρόλο της ορθόδοξης Εκκλησίας και τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες.

Επομένως, το κείμενο του Αλ. Φραγκιάδη προσφέρει μια σημαντική ψηφίδα στο ανοιχτό ακόμη ερώτημα: πώς προσελάμβαναν οι ελληνορθόδοξες ελίτ τις έντονες θεωρητικές αναζητήσεις στον χώρο της οικονομικής σκέψης, που είχαν αναπτυχθεί ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα στην Ευρώπη; Ερώτημα που αποτελεί τη βάση για να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε και το παρεπόμενό του: με ποιες θεωρητικές γνώσεις ήταν εφοδιασμένες οι αρχηγείες των Ελλήνων, όταν ανέλαβαν να δημιουργήσουν ανεξάρτητο κράτος και «εθνική οικονομία»;

Το άρθρο αρχικώς δείχνει τη σημασία των δύο πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα για τη μετακένωση –με διατύπωση απόψεων αλλά και μεταφράσεις έργων– της οικονομικής σκέψης από την Ευρώπη στην ελληνόφωνη λογιοσύνη της εποχής. Κατόπιν αναλύει τα δύο κείμενα που εξέδωσαν ο Νεόφυτος Δούκας (*Επιστολή προς τὸν Πατριάρχην*) και ο Πλάτων Φραγκιάδης (*Άπολογία*, ο οποίος όμως έγραψε με παρακίνηση του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας). Καταλήγει στο ενδιαφέρον συμπέρασμα ότι η *Άπολογία* εκφράζει τις απόψεις των ελληνορθόδοξων επιχειρηματιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που επιζητούσαν μέτρα για να αυξηθεί η προστασία, την οποία απολάμβανε η εγχώρια παραγωγή. Μέτρα που σχετιζόνταν με δύο βασικές επιρροές: του *populationism* (της οικονομικής ανάλυσης που σχετίζεται με το μέγεθος του πληθυσμού και που εμφανίστηκε στα μέσα του 17ου αιώνα, άσκησε δε ιδιαίτερη επιρροή έως και τις αρχές του 19ου αιώνα) και της *infant industry argument* (οι νέες βιομηχανίες που έχουν αυξημένα κόστη, πρέπει να υποστηρίζονται από το κράτος μέχρι να ωριμάσουν).

Συγκρότηση κράτους: κοινωνία, οικονομία, πλέγματα εξουσίας κατά τον 19^ο αιώνα

Η σύνδεση ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τους εμπόρους γίνεται στη σκέψη κάθε σύγχρονου Έλληνα με τρόπο αυτόματο. Οφείλεται ασφαλώς στη βασική γνώση που διδάσκεται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας στο ελληνικό σχολείο: τρεις μικρού μεγέθους έμποροι, με παρελθόν συμμετοχής σε μυστικές οργανώσεις, ιδρύουν την Εταιρεία των Φιλικών και δρομολογούν την αλληλουχία κοινωνικών δικτύσεων και εξελίξεων, που απολήγει στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Παράλληλως, είναι και ο κοινός νους που σκέφτεται ότι ένας πολεμικός αγώνας απαιτεί πόρους, ο οποίος διατυπώνει το ερώτημα και την απάντησή του μαζί: Ποιοι είχαν πόρους για να τους διαθέσουν; Οι έμποροι κατά κύριο λόγο. Από την αρχική αυτή εξύψωση του ρόλου των εμπόρων προκύπτει και μια γενικότερη ευνοϊκή αντιμετώπισή τους ως ενιαίας κοινωνικής ομάδας και στα επόμενα χρόνια, της κρατικής συγκρότησης. Στο κείμενό της η **Μαρία Ευθυμίου** άδηλα υπενθυμίζει ότι καμία κοινωνική ομάδα δεν έχει ενοποιημένα χαρακτηριστικά. Κι ενώ αποδέχεται ότι η πλειονότητα των Φιλικών ήταν έμποροι (ιδίως, μάλιστα,

έμποροι που ζούσαν εκτός Οθωμανικής αυτοκρατορίας), έρχεται να εξετάσει με αναλυτικές αναφορές τα ερωτήματα: Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ο ρόλος των εμπόρων παραμένει καταλυτικός ή απομειώνεται; Αντανακλάται η ισχύς των εμπόρων στη σύνθεση των μελών των Εθνοσυνελεύσεων του Αγώνα; Μπόρεσαν οι έμποροι –και ποιοι εξ αυτών– να συμβάλλουν με τη γνώση τους για το διεθνές περιβάλλον και τις δικτυώσεις τους στις διπλωματικές και οικονομικές υποθέσεις της Επανάστασης; Ποια ήταν η έκταση της συμμετοχής τους στην «εσωτερική» επαναστατική πολιτική κατάσταση; Συμβάλλουν με το κοινωνικό και το οικονομικό τους κεφάλαιο στη διαχείριση κρίσιμων επεισοδίων κατά την επαναστατική εννιαετία; Υπήρξαν έμποροι που έθεσαν τη δραστηριότητα και το κέρδος τους υπεράνω των συλλογικών αξιών της εποχής;

Στο κείμενό του ο **Μιχάλης Σωτηρόπουλος** επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση της ιστοριογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Δίνει έμφαση στις μελέτες εκείνες που έχουν διαμορφώσει την «εντός των τειχών» ακαδημαϊκή συζήτηση. Στη βάση μιας αναγκαστικής σχηματοποίησης και απλοποίησης, την οποία προϋποθέτει μια τέτοια προσπάθεια που αφορά σε μια ιστοριογραφία που ξεκινάει ήδη από τη δεκαετία του 1820, υποδεικνύει ότι γι' αυτήν έχουν αναδειχθεί τρία, κυρίως, ερμηνευτικά πλαίσια, που διαμορφώθηκαν ως δίπολα μεταξύ δύο αντιτιθέμενων ερμηνειών: «εθνική» εναντίον «κοινωνικής» επανάστασης, «νεωτερική» εναντίον «παραδοσιακής» επανάστασης, «ευρωπαϊκή» εναντίον «οθωμανικής» επανάστασης (το τελευταίο, πιο πρόσφατο και λιγότερο πολεμικό δίπολο). Το κείμενο αναφέρεται στα επιστημολογικά και μεθοδολογικά θεμέλια όλων των πλαισίων, αλλά επικεντρώνεται στο τελευταίο. Αφού εξετάσει τα πλεονεκτήματά του και τους ερευνητικούς δρόμους που έχει ανοίξει (όπως η πιο περίπλοκη πρόσληψη της νεωτερικότητας και της γεωγραφίας του πολιτισμού, η έμφαση στην τοπικότητα αλλά και στο οθωμανικό και στο ευρύτερο περιφερειακό πλαίσιο), αναφέρεται σε κάποια σημαντικά μειονεκτήματα που το διακρίνουν. Ως σημαντικότερα αναδεικνύει: έναν «νεο-εμπειρισμό», την έμφαση στη συγκυρία και την αδυναμία να συνδεθεί το εμπειρικό υλικό με ευρύτερες διαδικασίες και ερμηνευτικά σχήματα. Ισχυρίζεται ότι το πρόβλημα αυτό είναι αντανάκλαση της αδυναμίας πολλών μελετών να λάβουν υπόψη τους τον τρόπο με τον οποίο πολλοί ιστορικοί «εκτός των τειχών» έχουν επανεξετάσει τις τελευταίες δεκαετίες την Εποχή των Επανάστασεων, αλλάζοντας εν πολλοίς το ερμηνευτικό παράδειγμα. Το τελευταίο μέρος του άρθρου αντλεί από αυτήν τη βιβλιογραφία και επιχειρεί να προτείνει έναν οδηγό για τη μελλοντική έρευνα, ο οποίος αξιοποιεί την «εννοιολογική», «χωρική» και «παγκόσμια» στροφή της πρόσφατης ιστοριογραφίας.

Το μοναρχικό καθεστώς του Βαυαρού βασιλιά Όθωνα δημιούργησε από το 1833 στην Ελλάδα την εορταστική τελετουργία. Στη συμβολή τους στον τόμο, οι

Παναγιώτης Κιμουρτζής και **Άννα Μανδουλάρα** αναφέρονται στην καθιέρωση του κύκλου των κατ' έτος εορτών από το οθωνικό καθεστώς. Δείχνουν πώς σταδιακά καθιερώθηκε ο κύκλος των ετησίων εορτών του Βασιλείου (με εορτές όπως τα αποβατήρια, τα γενέθλια του βασιλιά και της βασίλισσας, η ανάβαση στον θρόνο), αλλά και πώς εορτάζονταν άλλες δημόσιες εμφανίσεις του βασιλιά (αναχωρήσεις, αφίξεις, εγκαινία θεσμών). Οι γιορτές αυτές βασιζόνταν στην ευρωπαϊκή αυλική παράδοση, κυρίως, και στο ορθόδοξο εκκλησιαστικό πρωτόκολλο, δευτερευόντως. Η Μοναρχία, αλλά και οι άλλοι ισχυροί θεσμοί, η Εκκλησία (με την τελετουργία της) και ο στρατός (με την ιεραρχία του), προσέφεραν οικείο και ασφαλές θέαμα με την εμπεδωμένη ιεροτελεστία τους, όπως η παρέλαση, η λιτανεία, τα άσματα. Οι συγγραφείς εξηγούν ότι η συνολική διαδικασία της καθιέρωσης των εορτών με τα τελετουργικά τους συνδέεται με την ανάγκη του καθεστώτος να θεμελιώσει και εν συνεχεία να τονώσει την εξουσία του. Καθώς οι οικονομικές δυνατότητες ήταν πενιχρές, βλέπουμε στο άρθρο αυτό την ενδιαφέρουσα προσπάθεια να γίνουν οι εορτασμοί με τρόπο που να αρμόζει στην αξία των γεγονότων και στο μεγαλείο του βασιλέως, παραλλήλως όμως με τρόπο που να μην προκαλείται το δημόσιο αίσθημα από τις υψηλές δαπάνες και από τελετουργίες ανοίκειες στον πληθυσμό της πρωτεύουσας Αθήνας. Αναπαραστατικά οι συγγραφείς δείχνουν το βασιλικό ζεύγος να αξιοποιεί κάθε διαθέσιμη ευκαιρία, προκειμένου να τεθεί στο επίκεντρο των πάσης φύσεων εορτασμών, να τηρεί αυστηρό πρωτόκολλο και να αποστέλλει μηνύματα ευαρέσκειας ή δυσαρέσκειας μέσω των προσκλήσεων που απηύθυνε για τους χορούς που παρέθετε. Θέλοντας να δείξουν τη μέριμνα για το ύψος των απαιτούμενων δαπανών ανά περίπτωση εορτασμών, οι συγγραφείς παραθέτουν πολλά στοιχεία για το Υπόμνημα του Ιωάννη Κωλέττη, που αφορούσε στους δημόσιους εορτασμούς και υποβλήθηκε το 1835. Μολονότι δεν υιοθετήθηκε για οικονομικούς λόγους, παραμένει σαφές δείγμα του διαγκωνισμού των αυλικών να κερδίσουν τη βασιλική εύνοια. Οι συγγραφείς τονίζουν ότι σε πολλές περιπτώσεις η ιδιωτική πρωτοβουλία παρείχε εμφανή στήριξη στην τέλεση εορταστικών εκδηλώσεων, επιτρέποντας στο καθεστώς να διατηρεί τη συμβολική του εξουσία στον δημόσιο χώρο.

Σημαντικό μέρος της πραγμάτευσης αφιερώνεται στην καθιέρωση της ημερομηνίας της 25ης Μαρτίου ως εθνικής εορτής, το 1838. Ως προς αυτήν, το άρθρο, αφού τονίσει ότι η Ελληνική Επανάσταση καλούνταν να αποκτήσει μια νέα «εθνική διάσταση» απολυταρχικής έμπνευσης, εξηγεί πώς από τον Όθωνα και το περιβάλλον του επιχειρήθηκε να σφυρηλατηθεί, στο ευρωπαϊκό περιβάλλον της Παλινόρθωσης, η ενότητα του έθνους, το οποίο επαναστάτησε και αγωνίστηκε, και του βασιλιά.

Στον ελληνικό χώρο του 19ου αιώνα η γεωργική ενασχόληση και η παραγωγή της, έως περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα, αποτέλεσαν σημαντικό οικονομικό

παράγοντα για την εξέλιξη του ελληνικού κράτους. Με δεδομένο τον γεωργικό προσανατολισμό της χώρας, η γεωργική εκπαίδευση απασχολούσε κατά διαστήματα τις κυβερνήσεις. Επιχειρούνταν αναπροσαρμογές της με συνήθεις στόχους τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και την επαγγελματική εκπαίδευση των αγροτών. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ο **Νικόλαος Αναστασόπουλος** αναδεικνύει την ενδιαφέρουσα περίπτωση του δραστήριου Ηλείου γεωπόνου και μεγαλοκτηματία της Αττικής Ασημάκη Ηλιόπουλου. Το άρθρο του τον προσωπογραφεί και τον παρακολουθεί στη δραστηριότητά του, τόσο στον ελληνικό χώρο όσο και στο εξωτερικό, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Ο Ηλιόπουλος αποφοίτησε από τη Γεωργική Σχολή του Γκρινιόν της Γαλλίας. Η επαγγελματική του φυσιογνωμία και γενικότερα η δημόσια δράση του αναλύονται από τον συγγραφέα του άρθρου σε τέσσερεις κατευθύνσεις: περίοδος της διοίκησής του στη Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας (ορίστηκε διευθυντής το 1861), άσκηση των διπλωματικών του καθηκόντων ως υποπροξένου της Αγγλίας, παραμονή του στις Κυδωνίες της Μικράς Ασίας και, τέλος, συγγραφική δραστηριότητα. Επίσης, αναδεικνύει και την ανάθεση στον Ηλιόπουλο, από πλευράς ελληνικού κράτους, της εκπροσώπησης της χώρας στην Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου το 1862. Επρόκειτο, επί της ουσίας, για την πρώτη διεθνή αναγνώριση του Ασημάκη Ηλιόπουλου στο εξωτερικό, διότι η παρουσία του στη βρετανική πρωτεύουσα υπήρξε αφορμή ώστε να οριστεί μέλος της Γεωργικής Ακαδημίας του Λονδίνου.

Ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι εκείνο το οποίο μπορούμε σήμερα να θεωρήσουμε ως παρακαταθήκη και προσφορά του Ασημάκη Ηλιόπουλου, είναι η ίδια η καινοτόμος αγροτική πολιτική του, την οποία εφάρμοσε και στον τομέα της γεωργικής εκπαίδευσης αλλά και στον πρακτικό τομέα της καλλιέργειας. Σε κάθε περίπτωση όμως, η υψηλή για την εποχή του μόρφωση, συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη μιας πλούσιας συγγραφικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα να αφήσει ποικίλες μελέτες γεωργικού χαρακτήρα.

Στην αντίληψη για το πολιτικό μας παρελθόν ήταν –και σε σημαντικό βαθμό παραμένει– βαθιά εγκατεστημένη μια υπεραπλουστευτική επίκριση: οι Έλληνες πολιτικοί του 19ου αιώνα συνέδεαν στενά την ιδεολογία και τα πολιτικά τους συμφέροντα με κάποια από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Αυτός ο επικαθορισμένος τρόπος άσκησης των πολιτικών τους καθηκόντων καθιστούσε την Ελλάδα έρμαιο στους χειρισμούς των ξένων διευθυντικών κέντρων, ενώ ταυτοχρόνως άφηνε τους πολιτικούς έκθετους στα μάτια του ελληνικού λαού που ανέμενε από εκείνους την προάσπιση των «δικαίων» και των «επιδιώξεων» του έθνους. Κατά τον 19ο αιώνα, εποχή ανάπτυξης και της λαογραφίας, το γλαφυρό αυτό παραμύθι είχε εύκολα αφομοιώσιμα χαρακτηριστικά, έτοιμα για γρήγορη μετάδοση και αναπαραγωγή: τέρατα του εξωτερικού, δράκοι εντός του βασιλείου

και το «αιχμάλωτο» ελληνικό έθνος που περίμενε την υπερφυσική δύναμη που θα ακόντιζε τα θηρία. Στην ερευνητική ιστοριογραφία έχουν εντούτοις γίνει σημαντικά βήματα που μας έχουν βοηθήσει να κατανοήσουμε τον πολύπλοκο χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής ζωής. Η εργασία της **Λύντιας Τρίχα** έχει μεν ως μέρος του τίτλου της τη γνωστή διαπίστωση: «οι αγγλόφιλοι Τρικούπηδες» [Σπυρίδων και Χαρίλαος]. Έχει όμως ενδιαφέρον το προκλητικό συμπλήρωμα: «και η Γαλλία». Αναδεικνύει με το κείμενό της τους ποικίλους δεσμούς (γνώση της γλώσσας, σπουδές, δημόσια υπηρεσία, πολιτικές αποστολές, επιδίωξη κρατικών –πολιτικών και οικονομικών– συνεργασιών, φιλικές διασυνδέσεις, ιδιωτικά ταξίδια), τους οποίους ανέπτυξαν οι δύο σημαντικοί πολιτικοί, πατέρας και γιος, με το Παρίσι και άλλες πόλεις της Γαλλίας, και με τη γαλλική πολιτική σκηνή ευρύτερα. Με το καλοδιαρθρωμένο αυτό υλικό αφενός προσφέρει χρήσιμη πραγματολογική ύλη για τους δύο Τρικούπηδες και τις ελληνογαλλικές σχέσεις, αφετέρου μας δείχνει ότι αμφότεροι διέθεταν την πολιτική ευελιξία που ήταν απαραίτητη για να ασκήσουν τα δημόσια καθήκοντά τους. Η εικόνα των δύο αγγλόφιλων πολιτικών συνδυάζεται πειστικότητα με την εικόνα δύο μορφωμένων και ικανών statesmen.

Ο συνεπιμελητής του τόμου **Νικόλαος Μπουμπάρης** με την εργασία του προσφέρει μια συμπυκνωμένη εικόνα για τον τρόπο που επέδρασε ο κοινοβουλευτισμός της Μ. Βρετανίας στην αντίστοιχη ελληνική κοινοβουλευτική ζωή. Αξιοποιεί το σημαντικότερο μέρος από την κλασική –διεθνή και ελληνική– βιβλιογραφία για τον βρετανικό κοινοβουλευτισμό και την εξαγωγή του προτύπου του στον υπόλοιπο κόσμο και την Ελλάδα ειδικότερα. Επιδιώκει, διαμέσου των απόψεων που επιλέγει από τη βιβλιογραφία αυτήν, να δείξει τόσο τις προθέσεις στην Ελλάδα να υιοθετηθούν στοιχεία από το ισχυρό βρετανικό πολιτειακό παράδειγμα, όσο και τις ανασχές/επιφυλάξεις και τις διαστρεβλώσεις που εντέλει σημειώθηκαν. Εκκινεί την προσπάθειά του από τον βρετανικό 17ο αιώνα, στον οποίο ανάγονται οι επιτεινόμενες διαμάχες και διαδικασίες για την ενδυνάμωση του κοινοβουλευτισμού. Ακολουθεί τις κορυφογραμμές των εξελίξεων, προκειμένου να δείξει τις κοινωνικές ζυμώσεις και τις προσπάθειες να εγκατασταθεί μία νέα, διευρυμένη κοινοβουλευτική νομιμότητα στην αυτοκρατορική ευρωπαϊκή νήσο. Και εξηγεί με ποιο τρόπο επιτεύχθηκε, αρκετά ομαλά, και η λαϊκή «συγκατάθεση». Εντέλει, μετά από μια πολυπρισματική προσέγγιση που περιλαμβάνει τους σημαντικότερους πολιτικούς δρώντες, δείχνει ότι στη βικτωριανή Αγγλία επιτεύχθηκε «μια φιλελεύθερη συναίνεση, η οποία, με θεσμικές μεταρρυθμίσεις που κινήθηκαν σε μετριοπαθές πλαίσιο, απευθυνόταν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, έστω κι αν αυτό γινόταν με άνισο τρόπο». Ως προς την επίδραση που άσκησε ο βρετανικός κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα, προτείνονται από το άρθρο τρία, κατά κύριο λόγο, σημεία: η προσπάθεια για προστασία του κοινοβουλευτικού

συστήματος μετά την υιοθέτηση της αρχής της δεδηλωμένης (constitutional convention), ο μείζων ρόλος της κυβέρνησης και ο «πρωθυπουργοκεντρισμός» (cabinet government), και ο δικομματισμός. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η επιλογή στον τίτλο του άρθρου της αποτίμησης «βελτιώνοντας», για τα δύο εξεταζόμενα κοινοβουλευτικά συστήματα, όπως και η ολοκλήρωση του άρθρου με την αξιοποίηση της ερμηνείας του τιμώμενου καθηγητή Γ. Β. Δερτιλή, ο οποίος συγκρίνει τους δύο κοινοβουλευτισμούς και διακρίνει τη διαφορετική έμφαση στην πολιτική ελευθερία (στον βρετανικό) και στην κοινωνική ισότητα (στον ελληνικό).

*Η Ελλάδα του 20ού αιώνα στον μεσογειακό και τον ευρωπαϊκό χώρο:
όψεις οικονομικής, πολιτικής και καθημερινής ζωής*

Στη συμβολή τους στον τόμο οι **Κωστής Γκοτσινας** και **Άγγελος Νταλαχάνης** παίρνοντας αφορμή από μια υπόθεση λαθρεμπορίας ναρκωτικών στην Αίγυπτο το 1936 και την εμπλοκή ενός Έλληνα υπηκόου στην υπόθεση, αποκαλύπτουν το εύρος των δραστηριοτήτων των ομογενών στο πλαίσιο του ελληνικού κοσμοπολιτισμού. Μετά από μια ιστορική αναδρομή του όρου και της χρήσης του από τις επιστήμες έως σήμερα, εστιάζουν στην περίπτωση της Αιγύπτου και των Αιγυπτιωτών, και της συμβατικής εκδοχής του κοσμοπολιτισμού, που δεν συζητούσε το ζήτημα του κοινωνικού περιθωρίου. Οι συγγραφείς προσεγγίζουν με ενδελέχεια το ζήτημα της προσαρμογής των λαθρεμπόρων ναρκωτικών στις εκάστοτε συνθήκες και τονίζουν την παράλληλη ανάπτυξη των νόμιμων και παράνομων δραστηριοτήτων καθώς και την καταλυτική συμβολή της οικογένειας –ευρύτερης και στενότερης– στην ευόδωσή τους. Μέσα από το παράδειγμα του Λεμπούτη και των συνεργατών του προβάλλεται η προστασία που παρείχαν τα κράτη που τελούσαν υπό το καθεστώς των διομολογήσεων, σε όσους επιθυμούσαν να αποκτήσουν πρωτεύοντα ρόλο στον υπόκοσμο. Η προσαρμοστικότητα αναδεικνύεται ως βασική παράμετρος της κατανόησης του κοσμοπολιτισμού και της επανεξέτασής του υπό το πρίσμα των σύγχρονων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων.

Η **Ευαγγελία Ματθοπούλου** και η **Ιωάννα-Σαπφώ Πεπελάση** στη μελέτη που εισφέρουν στον τόμο, χαρτογραφούν και αναλύουν τον εταιρικό τομέα στην Κύπρο, όπως αυτός αναδύθηκε κατά την περίοδο 1920/1923-1957. Επιπλέον, τον συγκρίνουν με τον αντίστοιχο εταιρικό τομέα στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, προβαίνουν και σε μια πρώτη σύγκριση των ευρημάτων για τις τάσεις που υπήρχαν ως προς την ίδρυση εταιρειών στην Κύπρο σε σχέση με τις αντίστοιχες τάσεις για την ίδρυση Ανώνυμων Εταιρειών στην Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο. Η εργασία τους πρωτοτυπεί, αφενός διότι είναι η πρώτη φορά που μελετάται ο εταιρικός τομέας στην Κύπρο και αφετέρου διότι η συγκριτική ιστορία των επι-

χειρήσεων (και ειδικά της εταιρικής μορφής επιχειρηματικής οργάνωσης) είναι ένα σχετικά περιορισμένο σε έκταση πεδίο έρευνας. Εξάλλου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην έρευνά τους παρουσιάζει το γεγονός ότι η σύγκριση αφορά σε δύο χώρες με κοινές εθνικές ρίζες και πολιτισμό. Βασικό εύρημα-διαπίστωσή τους είναι ότι ο εταιρικός τομέας στην Κύπρο (σε αντίθεση με την Ελλάδα) διευρύνθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη στιγμή της εμφάνισής του, γεγονός που σχετίζεται με το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο, δηλαδή με την παρουσία, κατά την υπό μελέτη περίοδο, των Βρετανών στην Κύπρο και την εισαγωγή του αγγλοσαξονικού ή «Κοινού Δικαίου» (Common Law), στο οποίο οι Κύπριοι επιχειρηματίες έδειξαν δείγματα εύκολης προσαρμογής. Επίσης, σημειώνουν ότι, καθώς η αύξηση του αριθμού των Ανώνυμων Εταιρειών στις δύο χώρες συνέβη σε διαφορετική χρονική περίοδο –για την Ελλάδα στα έτη 1917-1939, για την Κύπρο το διάστημα 1941-1957–, αυτό σημαίνει ότι λειτούργησαν ποικίλοι παράγοντες που διαφοροποίησαν τις δύο περιπτώσεις.

Στην εργασία του ο **Διονύσιος Τσιριγώτης** επιχειρεί μια «αξιολογικά ουδέτερη», όπως ο ίδιος την ορίζει, ανάλυση της διπλωματικής παρουσίας του Ελευθέριου Βενιζέλου στο Παρίσι και στη Λωζάννη. Ως κατευθυντήρια αρχή στην προσέγγισή του επιχειρεί να αξιοποιήσει τη διαπίστωση του Γ. Β. Δερτιλή: «η ιστορική έρευνα, από το ίδιο το αντικείμενό της, πρέπει να αποβλέπει στο να μην απομονώνονται τα θέματά της –γιατί το ίδιο το αντικείμενο της ιστορίας είναι η διαπλοκή του κάθε θέματος με το γύρω του σύστημα από σχέσεις πολιτικές και οικονομικές, από ιδέες, ήθη, αξίες, θεσμούς, ταξικές αντιθέσεις, προσωπικά πάθη, συλλογικές νευρώσεις, φυσικές αντιξοότητες, βιολογικούς προκαθορισμούς. Και αυτές τις παραμέτρους ο ιστορικός πρέπει να τις βλέπει στη λειτουργία τους μέσα σε μια αέναη διαχρονία και μέσα σε μια ποικιλία γεωγραφικών τόπων: στοιχείο χρόνου, στοιχείο χώρου».

Αφετηρία της προσέγγισής του αποτελεί η παρουσίαση των γεωστρατηγικών συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων στη Διάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων. Στη συνέχεια μας δείχνει τον Βενιζέλο να επιχειρεί στη Διάσκεψη αυτή να διαπραγματευθεί με τους ταγούς της διεθνούς διπλωματίας –τον Αμερικανό πρόεδρο Γούντροου Ουίλσον, τον Βρετανό πρωθυπουργό Λούντ Τζωρτζ και τον Γάλλο πρωθυπουργό Ζωρζ Κλεμανσώ– για να προασπίσει τα ελληνικά συμφέροντα. Με βάση διεθνοπολιτικές θεωρίες που ταξινομούν τις μεθόδους διαπραγμάτευσης αλλά και ιστορικές αναλύσεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Βενιζέλος συναίρεσε κατά τη διαπραγμάτευση όλα τα θέματα που περιλάμβανε η ελληνική ατζέντα με τα θέματα κυρίαρχου ενδιαφέροντος των Μεγάλων Δυνάμεων, ο συγγραφέας επιχειρεί μια κατόπτευση της διπλωματικής στρατηγικής του Έλληνα πρωθυπουργού. Αμέσως κατόπιν αποτιμά τα αποτελέσματα που έφερε η διαπραγμάτευση αυτή στη Συνθήκη των Σεβρών ως το αποτέλεσμα των «προο-

ρατικών» χειρισμών του Βενιζέλου και της εφαρμογής από μέρους του της αρχής «ένωνε και επηρέαζε».

Ακολουθώντας μας μεταφέρει στη Διάσκεψη της Λωζάννης. Επισημαίνει την πλεονεκτική πλέον διπλωματική θέση της Τουρκίας και εξετάζει τα θέματα που αποτέλεσαν την ατζέντα της διαπραγμάτευσης: προεξάρχον είναι η διαρρύθμιση των ελληνοτουρκικών συνόρων και έπονται το ζήτημα των ελληνικών νησιών του ανατολικού Αιγαίου, η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και οι αξιώσεις της κεμαλικής κυβέρνησης για καταβολή πολεμικών επανορθώσεων από την Ελλάδα. Εκεί μας παρουσιάζει έναν προετοιμασμένο Βενιζέλο, διπλωματικά αλλά και στρατιωτικά. Τέλος, αποτιμά την κατάληξη της διαπραγμάτευσης: τουρκική διπλωματική επιτυχία, στο μέτρο που επιτεύχθηκε το σύνολο σχεδόν των άρθρων του Εθνικού Συμφώνου που υιοθετήθηκε από την κεμαλική κυβέρνηση (με εξαίρεση τα άρθρα για το καθεστώς των Στενών), και αντίστροφα, για την Ελλάδα, υψηλό γεωπολιτικό-γεωστρατηγικό κόστος και εδαφική συρρίκνωση, που συνυφάνθηκαν όμως με το συγκριτικό πλεονέκτημα της ομογενοποίησης του πληθυσμού και τη διατήρηση της ισορροπίας ισχύος στη Χερσόνησο του Αίμου μέσω της ανάσχεσης των εδαφικών αξιώσεων Τουρκίας και Βουλγαρίας στη δυτική Θράκη.

Στο άρθρο του ο **Λάμπρος Φλιτούρης** ασχολείται με δύο χώρες, Γαλλία και Ελλάδα, κατά την περίοδο μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, οπότε διανύουν τη δύσκολη περίοδο της ανασυγκρότησής τους. Παραλλήλως, τον ενδιαφέρει να αναδείξει τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, με έμφαση στις οικονομικές. Διαπιστώνει ότι οι ελληνογαλλικές οικονομικές επαφές, την περίοδο από την Απελευθέρωση έως τη δεκαετία του 1960, κινήθηκαν γύρω από την επανάληψη των διμερών εμπορικών επαφών και από τη διασφάλιση των γαλλικών οικονομικών κεφαλαίων που προπολεμικά επενδύθηκαν στην Ελλάδα και είχαν υποστεί τις συνέπειες από τη δεκαετή πολεμική αναμέτρηση της περιόδου του 1940. Η έρευνά του, στο κύριο μέρος της, καλύπτει την περίοδο από την άνοδο του Παπάγου στην εξουσία έως την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή. Στο διάστημα αυτό οι σχέσεις των δύο χωρών θα γνωρίσουν εξαιρετική πρόοδο με άξονα κυρίως το ζήτημα της μεγάλης επένδυσης βωξίτη της Pechiney.

Ο συγγραφέας αναδεικνύει τις ακόλουθες πολιτικοοικονομικές προσπάθειες από την πλευρά του ελληνικού κράτους: βρίσκεται σε αναζήτηση εναλλακτικών οικονομικών προοπτικών μετά το τέλος της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, επιζητεί πρόσθετη αμυντική και πολιτική ασφάλεια από τη θεωρητική απειλή του σοβιετικού μπλοκ, εκφράζει εγνωσμένη θέληση να παρακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις στον τομέα της συνεργασίας, αναζητεί τη συνδρομή του Παρισιού για τη σύνδεσή της με τη νεότευκτη Ε.Ο.Κ. Η περίοδος του πολιτικού και οικονομικού φλερτ μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας σφραγίστηκε από τις προσωπικότητες των Καραμανλή και De Gaulle, που συνέδραμαν με κάθε τρόπο στη διείσδυση και εδραίω-

ση του γαλλικού κεφαλαίου σε τομείς ιδιαίτερης αξίας για την ελληνική οικονομία· μια διείσδυση που ωστόσο δεν υπήρξε ανέφελη, καθώς εξαρτήθηκε τόσο από τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις όσο και από τις εύθραυστες διεθνείς ισορροπίες.

«Είναι παιδιά πολλών ανθρώπων τα λόγια μας» αλλά όχι μόνο τα λόγια μας. Είναι και τα έργα μας. Ο τόμος αυτός έχει στο κέντρο του έναν σημαντικό άνθρωπο, έναν διακεκριμένο κοινωνικό επιστήμονα: τον καθηγητή Γ. Β. Δερτιλή. Μεταφορικά θα μπορούσαμε να αναπαραστήσουμε τον τόμο με μια κλεψύδρα. Επιχειρεί να αναδείξει τα λόγια και τα έργα που επηρέασαν τον τιμώμενο. Κυρίως όμως επιχειρεί να αναδείξει με λόγια και με έργα τους τρόπους με τους οποίους εκείνος επέδρασε και επιδρά πάνω στην ιστορική σκέψη της εποχής του.

Οι αφιερωματικές μελέτες που συγκεντρώθηκαν, καλύπτουν ένα εκτενές φάσμα των επιστημονικών αναζητήσεων του τιμώμενου καθηγητή. Με αφετηρίες τον δικό του ευρύ κύκλο ενδιαφερόντων και το πολυσχιδές έργο του, οι συντελεστές του τόμου επιχειρούν να «συνομιλήσουν» μαζί του και να αναδείξουν όψεις της μεγάλης συμβολής του στην επιστήμη της ιστορίας, αυτής της «καλής τέχνης», όπως ο ίδιος την έχει αποκαλέσει.

Ανεξάρτητα από τη μορφή που πήρε κατά το παρελθόν η συνεργασία όλων των συντελεστών του τόμου με τον Γ. Β. Δερτιλή, κοινή συνισταμένη αποτελεί το «ευ ζην», αυτό που οι συνοδοιπόροι, συνεργάτες και μαθητές κερδίζουν από τους δασκάλους τους. Ο Γ. Β. Δερτιλής ανήκει στη χορεία των δασκάλων που έχουν προσφέρει όχι μόνο την επιστημονική γνώση αλλά και εκείνο το ήθος που πηγάζει από την ουσιαστική γνώση των ανθρώπων και των ανθρώπινων πραγμάτων. Με εγκυρότητα, με κριτική προσέγγιση των πηγών και συνδυάζοντας τη λεπτή, ενίοτε καβαφική στις ρίζες της, ειρωνεία, ο Γ. Β. Δερτιλής έχει συμβάλει στην καλλιέργεια της εθνικής αυτογνωσίας ως ιστορικός αλλά και ως πολίτης. Αυτός ο τόμος δεν του χαρίζεται, του οφείλεται.

Στο εργαστήρι του ιστορικού

Eleni Braat*

ΚΡΑΤΙΚΑ ΑΠΟΡΡΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ. ΤΡΕΙΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΕ ΑΠΟΡΡΗΤΑ ΚΡΑΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

Τον Απρίλιο του 2011 η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών των ΗΠΑ, η Central Intelligence Agency (CIA), δημοσιοποίησε μερικά από τα παλαιότερα έγγραφα της. Τα έγγραφα αυτά περιέγραφαν τεχνικές μυστικής γραφής. Ένα έγγραφο, με ημερομηνία 14 Ιουνίου 1918 και αποτελούμενο από επτά σελίδες, δίνει μια συνταγή γερμανικής συμπαθητικής μελάνης.¹ Παίρνουμε ένα δισκίο πυραμιδίνης 0,1 γραμμαρίου ή ένα δισκίο ασπιρίνης 0,1 γραμμαρίου, και το διαλύουμε σε 400 cms καθαρού νερού. «Για να εμφανιστεί η συμπαθητική μελάνη» παίρνουμε 22 γραμμάρια ελαφρώς καμφορούχου οινοπνεύματος, 50 γραμμάρια αποσταγμένου νερού, 0,5 γραμμάρια νιτροποτάσσης, 27 γραμμάρια οξικού οξέος, 20 γραμμάρια τετραχλωρομεθανίου. «Πρέπει να τα ανακατώσουμε καλά και να τα επιθέσουμε με υγρό βαμβάκι». Έπειτα παίρνουμε 100 γραμμάρια οξικού οξέος, 100 γραμμάρια οινοπνεύματος 90 βαθμών, 50 γραμμάρια αποσταγμένου νερού, 15 γραμμάρια βάμματος καπνικού και 0,5 γραμμάρια υδροχλωρικού κινίνου. «Πρέπει να τα επιθέσουμε μετά το πρώτο διάλυμα, με τον ίδιο τρόπο, αφού όμως περιμεινουμε ώσπου να έχει στεγνώσει τελείως το πρώτο διάλυμα». Ζεσταίνουμε το χαρτί με ένα σίδερο και η συμπαθητική γραφή εμφανίζεται. «Αυτά τα έγγραφα έμειναν απόρρητα για σχεδόν έναν αιώνα», δήλωσε ο επικεφαλής της CIA Leon Panetta κατά τη δημοσιοποίηση των κειμένων το 2011, «ώσπου πρόσφατες τεχνολογικές εξελίξεις κατέστησαν δυνατή τη δημοσιοποίησή τους».²

Συνεπώς, η δημοσιοποίηση κρατικών απορρητών μπορεί να απαιτήσει κάποια αναμονή, που ξεπερνά μάλιστα, μερικές φορές, τη διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής. Αυτό εξαρτάται από παράγοντες που έχουν σχέση με τη λειτουργία υπηρεσιών πληροφοριών, συνδυασμένους με πολιτικούς, μη-λειτουργικούς παράγοντες. Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις συνέπειες που έχουν οι παρατεταμένες διαδικα-

* Πανεπιστήμιο Ουτρέχτης (Κάτω Χώρες).

1. Από Ν. προς Ο.Ν.Ι., «German Secret Ink. Formulas used in preparation of», 14 Ιουνίου 1918, αριθμός εγγράφου (FOIA): CIA-RDP11X00001R000100010005-5, CIA Records Search Tool (CREST). Το πρωτότυπο είναι γραμμένο στα γαλλικά.

2. Laurie Ure, «Spy agency reveals invisible ink formula», *CNN*, 19 Απριλίου 2011, διαθέσιμο στον σύνδεσμο: <http://edition.cnn.com/2011/US/04/19/cia.invisible.ink/> (ανάκτηση: 15.9.2019).

σίες δημοσιοποίησης για την ιστορική έρευνα που ως αντικείμενο έχει τις απόρρητες κρατικές δραστηριότητες. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στη σχέση του ιστορικού με τις υπηρεσίες πληροφοριών, τις κατ' εξοχήν απόρρητες υπηρεσίες του κράτους. Απόρρητα ή μερικώς δημοσιοποιημένα κρατικά έγγραφα μπορεί να οδηγήσουν σε αισθήματα απογοήτευσης, που αποθαρρύνουν, εκνευρίζουν ή αποτρέπουν τον ιστορικό. Από την άλλη, το απόρρητο ενδέχεται να εξάπτει την περιέργεια και να κάνει τον ιστορικό να αναρωτιέται τι μπορεί να είναι τόσο κρίσιμο, σημαντικό ή ευαίσθητο, ώστε να αρνείται το κράτος να το δημοσιοποιήσει.

Οι προσπάθειες του ιστορικού να αποκτήσει πρόσβαση στα κρατικά απόρρητα αρχεία μπορεί να βλάψουν τις σχέσεις του με τις εμπλεκόμενες κρατικές υπηρεσίες και να έρθουν σε σύγκρουση με πέντε αρχές του επαγγέλματος του ιστορικού: η επιστημονική ιστορική έρευνα πρέπει να είναι ανεξάρτητη, διαφυσίμη, εμπειρική, ελέγξιμη και διαφανής (για να μπορούν να την κρίνουν άλλοι επιστήμονες). Σ' αυτό το κλίμα έντασης, πώς μπορεί ένας ιστορικός να προσεγγίσει κρατικά απόρρητα αρχεία με αποτελεσματικό τρόπο; Το άρθρο αυτό καταδεικνύει τον έντονο πολιτικό χαρακτήρα της ιστορικής έρευνας των κρατικών απορρητών και προτείνει έναν τρόπο που μπορεί να είναι αποτελεσματικός, προκειμένου να αποτραπεί η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σ' αυτούς που έχουν πρόσβαση και σ' αυτούς που δεν έχουν πρόσβαση στα απόρρητα αρχεία. Βασιζόμενη στον κοινωνιολόγο Georg Simmel (1906) και στον πολιτικό οικονομολόγο Albert Hirschmann (1970), παρουσιάζω ένα πρωτότυπο εννοιολογικό πλαίσιο, προκειμένου να διακρίνω τρεις προσεγγίσεις του κρατικού απορρητού: την προσέγγιση των ιστορικών τύπου πεινασμένου λύκου, τύπου πιστού σκύλου και τύπου ληθαργικού βραδύποδα.³

Ο ιστορικός τύπου πεινασμένου λύκου αισθάνεται έντονη περιέργεια για το απόρρητο. Κάνει εικασίες για το περιεχόμενό του και είναι αποφασισμένος να αποκτήσει πρόσβαση στις πληροφορίες που του έχουν αρνηθεί. Ο ιστορικός τύπου πιστού σκύλου σέβεται το κρατικό απόρρητο, είτε με τη θέλησή του είτε αναγκαστικά. Προσπαθεί να αποκτήσει απόρρητες πληροφορίες, αλλά δεν επιμένει, αν η αίτησή του απορριφθεί. Τέλος, ο ιστορικός τύπου ληθαργικού βραδύποδα, εκνευρισμένος ή αποθαρρημένος από το κρατικό απόρρητο, περιέρχεται γρήγορα σε αμηχανία σε περίπτωση άρνησης, πάλι είτε με τη θέλησή του είτε αναγκαστικά. Καθεμιά από τις τρεις προσεγγίσεις συνοδεύεται από συγκεκριμένους τρόπους, προκειμένου να αποκτήσει ο ιστορικός (νόμιμη) πρόσβαση σε κρατικά απόρρητα. Καθεμιά από τις τρεις προσεγγίσεις έχει και ανάλογες συνέπειες για το επάγγελμα του ιστορικού.

Το κρατικό απόρρητο στον τομέα των πληροφοριών βασίζεται σε τρία κριτήρια, σε ό,τι αφορά τις επιχειρησιακές πηγές, τις μεθόδους και τις τρέχουσες γνώσεις.⁴

3. Ευχαριστώ θερμά τον Cees Wiebes, πολυσχιδή και καινοτόμο ιστορικό στον τομέα των υπηρεσιών πληροφοριών, ο οποίος μοιράστηκε τις εμπειρίες του μαζί μου.

4. Τα κριτήρια των κρατικών απορρητών καταγράφονται συνήθως σε εθνικούς νόμους.

Οι πηγές, τόσο οι ανθρώπινες όσο και οι τεχνικές, χρειάζονται προστασία. Οι ανθρώπινες πηγές είναι οι πιο ευαίσθητες, διότι, σε περίπτωση αποκάλυψης της ταυτότητάς τους, εκτίθεται σε κίνδυνο η ζωή τους. Εξάλλου, οι υπηρεσίες πληροφοριών⁵ είναι σε θέση να στρατολογήσουν ανθρώπινες πηγές μόνο εφόσον μπορούν να εγγυηθούν την προστασία της ταυτότητάς τους. Κατά δεύτερο λόγο, το κρατικό απόρρητο αφορά στις μεθόδους μιας υπηρεσίας, όπως είναι οι τεχνικές και η συχνότητα παρατήρησης ανθρώπινων στόχων, η υποκλοπή ηλεκτρονικών μηνυμάτων και τηλεφωνημάτων, και η τοποθέτηση συσκευών παρακολούθησης ή υποκλοπής σε αυτοκίνητα και σπίτια. Η δημοσιοποίηση αυτών των τεχνικών θα καθιστούσε προφανώς αδύνατη την αποτελεσματικότητά τους. Κατά τρίτο λόγο, το κρατικό απόρρητο μπορεί να αφορά γενικότερα στο «τρέχον επίπεδο γνώσεων» που έχουν οι υπηρεσίες σχετικά με απειλές και άτομα υπό έρευνα (ή όχι). Η δημοσιοποίηση τέτοιων πληροφοριών μπορεί να δυσχεράνει τη λειτουργία των υπηρεσιών.

Ακόμα και αν αυτά τα κριτήρια φαίνονται σχετικά απλά όταν αναφέρονται στο παρόν, γίνονται πιο προβληματικά όταν ανήκουν στο παρελθόν.⁶ Μια τυπική προσέγγιση θα υποστήριζε τη συνέχιση του ιστορικού απορρήτου, ενώ μια ουσιαστική προσέγγιση θα υποστήριζε τη δημοσιοποίησή του, επειδή η σημασία και η ευαισθησία του ανήκει στο παρελθόν.

Για να αναλύσουμε την ένταση που υπάρχει ανάμεσα στις προτεραιότητες των υπηρεσιών πληροφοριών και σε εκείνες της ιστορικής έρευνας, χρειαζόμαστε ένα κατάλληλο εννοιολογικό πλαίσιο που θα μας επιτρέψει να κατηγοριοποιήσουμε και να εκτιμήσουμε τις προσεγγίσεις του κρατικού απορρήτου από τους ιστορικούς. Το έργο του Albert Hirschman και οι προσθήκες της Caryl Rusbult και άλλων στο έργο του πρώτου μάς προσφέρουν τις βάσεις ενός τέτοιου πλαισίου.⁷ Διακρίνουν τέσσερις τύπους αντίδρασης σε περίπτωση επιδείνωσης σχέσεων στο πλαίσιο εταιριών, οργανώσεων, κρατών, αλλά και σχέσεων ρομαντικού και επαγγελματικού χαρακτήρα: μη συμμετοχή («exit»), κριτική

5. Ως «υπηρεσίες πληροφοριών» εννοώ τις υπηρεσίες εκείνες, το ενδιαφέρον των οποίων επικεντρώνεται τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική ασφάλεια μιας χώρας.

6. Πρέπει π.χ. να μείνουν απόρρητα τα στρατηγικά σχέδια της Ισπανικής Αρμάδας; Πρέπει να μείνει απόρρητη η ταυτότητα ενός μέλους του κομμουνιστικού κόμματος της δεκαετίας του 1950, το οποίο ήταν τότε υπό παρακολούθηση; Και επίσης, ένα έγγραφο για μεταφορά πυρηνικών, που λαμβάνει χώρα σήμερα, πρέπει να δημοσιοποιηθεί αύριο ή σε δέκα χρόνια;

7. Albert O. Hirschman, *Exit, voice, and loyalty. Responses to decline in firms, organizations and states*, Harvard University Press, New Haven 1970. Caryl E. Rusbult – Isabella M. Zembrodt, «Responses to dissatisfaction in romantic involvements: a multidimensional scaling analysis», *Journal of Experimental Psychology* 19 (1983), σ. 274-293. Dan Farrell – Caryl E. Rusbult, «Exploring the exit, voice, loyalty and neglect typology: the influence of job satisfaction, quality of alternatives, and investment size», *Employee Responsibilities and Rights Journal* 5/3 (1992), σ. 201-218. Για μια εφαρμογή σε πολιτική συζήτηση για υπηρεσίες πληροφοριών, βλ. Eleni Braat, «Recurring Tensions between Secrecy and Democracy: Arguments about the Security Service in the Dutch Parliament, 1975-1995», *Intelligence and National Security* 31/4 (2016), σ. 532-555.

(«voice»), αισιόδοξη αναμονή («loyalty») και αμέλεια ή αδιαφορία («neglect»).

Σύμφωνα με αυτήν την τυπολογία, διακρίνω τρεις προσεγγίσεις του κρατικού απορρήτου: την προσέγγιση του ιστορικού που ανήκει στον τύπο πεινασμένου λύκου, βασιζόμενη στις κατηγορίες «exit» και «voice» του Hirschman και της Rusbult· την προσέγγιση του τύπου πιστού σκύλου, βασιζόμενη στην κατηγορία «loyalty»· την προσέγγιση του τύπου ληθαργικού βραδύποδα, βασιζόμενη στην κατηγορία «neglect». Η τυπολογία επικεντρώνεται στις σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς που ξέρουν (το απόρρητο) –δηλαδή τις συγκεκριμένες κρατικές υπηρεσίες– και σε αυτούς που δεν ξέρουν –δηλαδή τους ιστορικούς που χρειάζονται το κρατικό απόρρητο για τις έρευνές τους–. Οι σχέσεις τους δομούνται γύρω από την εικασία ή τη συνείδηση ύπαρξης ενός μυστικού.⁸

Ακολουθώντας τον Hirschman, συμπεραίνω ότι η πιο εποικοδομητική προσέγγιση του κρατικού απορρήτου γίνεται από τον ιστορικό που συνδυάζει «voice» (τύπου λύκου) και «loyalty» (τύπου σκύλου). Ο Hirschman ισχυρίζεται ότι μια δημοκρατία ή εταιρεία εξυπηρετείται καλύτερα με ένα συνδυασμό κριτικών («voice») και πιστών («loyalty») πολιτών ή πελατών. «Στόχος της κριτικής στάσης είναι να επιστήσει την προσοχή μιας εταιρείας ή οργάνωσης στα αδύνατα σημεία της, αλλά έπειτα πρέπει να δοθεί στη διοίκηση, παλιά ή νέα, κάποιος χρόνος για να απαντήσει στις πιέσεις που έχει δεχθεί».⁹ Μια κριτική στάση μπορεί να είναι καταστροφική όταν φθάνει στην υπερβολή. Π.χ., όταν το κρατικό απόρρητο προκαλεί αποκλειστικά υποψία και εκνευρισμό, ένας ιστορικός που χρειάζεται συγκεκριμένες πληροφορίες για την έρευνά του, μπορεί να υιοθετήσει μια απλώς ενοχλητική στάση, έτσι ώστε να μην είναι σε θέση να συζητήσει με εποικοδομητικό τρόπο θέματα δημοσιοποίησης. Σε τέτοιες περιπτώσεις, μια κριτική αντίδραση («voice») επιδεινώνει τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς που ξέρουν –τις συγκεκριμένες υπηρεσίες του κράτους– και σε αυτούς που δεν ξέρουν –σε αυτή την περίπτωση τους ιστορικούς–.¹⁰ Από αυτήν την άποψη, μια υπερβολικά κριτική στάση αντιστοιχεί στην ηθική της πεποιθήσης (*Gesinnungsethik*) του Max Weber, σε αντίθεση με την ηθική της ευθύνης (*Verantwortungsethik*): η ηθική της πεποιθήσης είναι μια ρομαντική –παρακινήμενη από αξίες– και παράλογη συμπεριφορά, λόγω της αδιαφορίας της για συνέπειες. Στοχεύει το αδύνατο. Αντίθετα, μια ηθική της ευθύνης σταθμίζει τα διαθέσιμα μέσα και λαμβάνει υπόψη της μια πιθανή μελλοντική δράση. Χαρακτηρίζεται από μια μορφή ρεαλιστικής πολιτικής.¹¹ Η προτίμηση του Hirschman για τον συνδυασμό του

8. Jacques Derrida, «“To do justice to Freud”: the history of madness in the age of psychoanalysis», *Critical Inquiry* 20/2 (1994), σ. 245-246.

9. A. Hirschman, *Exit*, ό.π., σ. 32-33.

10. Στο ίδιο, σ. 31.

11. Max Weber, «Le métier et la vocation d’homme politique», στο: του ίδιου, *Le savant et le po-*

«voice» και «loyalty» για τις δημοκρατίες αντιστοιχεί στην προτίμηση του Weber για τον συνδυασμό μιας ηθικής της πεποίθησης με μια ηθική της ευθύνης για «ένα άτομο που μπορεί να είναι προορισμένο για την πολιτική»¹² ή, στην περίπτωση μας, για έναν ιστορικό που θεωρεί ότι οι δοσοληψίες του με κρατικές υπηρεσίες είναι μια διαδικασία διαπραγματεύσεων και όχι ένα ζήτημα αρχής.¹³

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΥΠΟΥ ΠΕΙΝΑΣΜΕΝΟΥ ΛΥΚΟΥ

Οι λύκοι ζουν σε αγέλη, είναι γρήγοροι, έξυπνοι και ικανοί να εξερευνήσουν γρήγορα μια άγνωστη περιοχή. Κυνηγούν τη λεία τους, συχνά σε μεγάλες αποστάσεις και για μεγάλο χρονικό διάστημα, εξετάζοντας τις αδυναμίες της. Κατά τη διάρκεια της καταδίωξης, οι λύκοι συνεργάζονται μεταξύ τους και μπορούν με τον τρόπο αυτόν να εξασφαλίζουν λεία πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι ένας λύκος που δρα μόνος του. Μερικοί τύποι λύκων είναι είδη υπό εξαφάνιση.

Ο ιστορικός του τύπου πεινασμένου λύκου μοιάζει πιο πολύ με την κατηγορία «voice» του Hirschman. «Voice» είναι, όπως εξηγεί ο Hirschman, «κάθε προσπάθεια να αλλάξει κανείς μια απαράδεκτη κατάσταση και όχι να την αποφύγει».¹⁴ Είναι ένας τρόπος αντίδρασης, όπου, στην περίπτωσή μας, ο ιστορικός παίρνει την πρωτοβουλία να θέσει ένα συγκεκριμένο ζήτημα δημοσιοποίησης. Το «voice» προέρχεται συνήθως από υποψία, δυσπιστία, εικασία και περιέργεια.¹⁵ Αυτός ο τύπος ιστορικού είναι ευαίσθητος σε θεωρίες συνωμοσίας, επισημαίνοντας το δικαίωμα του κοινού στην πληροφόρηση, αναζητώντας την «αλήθεια» που πρέπει να βρísκεται κάπου, αμφιβάλλοντας για καθετί που βρίσκει και πιστευόντας ότι υπάρχει πάντα κάτι περισσότερο που πρέπει να αποκαλυφθεί.¹⁶ Διερευνά όλους τους πιθανούς (νόμιμους) τρόπους για να αποκτήσει το κρατικό απόρρητο που χρειάζεται για την έρευνά του. Μένει προσκολλημένος στο ζήτημα της δημοσιοποίησης.

Ο ιστορικός τύπου πεινασμένου λύκου εφευρίσκει τρόπους προκειμένου να αποκτήσει πρόσβαση στο απόρρητο που χρειάζεται: κοιτάζει πέρα από τα εθνικά του σύνορα, κάνει διπλωματική χρήση του νόμου και χρησιμοποιεί τις γνωριμίες

litique, Plon, Παρίσι 1963, σ. 199-222. Nicholas Gane, «Max Weber on the ethical irrationality of political leadership», *Sociology* 31/3 (Αύγουστος 1997), σ. 549-564.

12. M. Weber, «Le métier», *ό.π.*, σ. 219.

13. Στο ίδιο, σ. 221.

14. A. Hirschman, *Exit*, *ό.π.*, σ. 30.

15. Georg Simmel, «The sociology of secrecy and of secret societies», *American Journal of Sociology* 11/4 (Ιανουάριος 1906), σ. 463. Eva Horn, «Logics of political secrecy», *Theory, Culture & Society* 28/7-8 (2011), σ. 105.

16. Jodi Dean, *Publicity's secret. How technoculture capitalizes on democracy*, Cornell University Press, Ithaca & Λονδίνο 2002, σ. 12, 15.

του για να προσεγγίσει (πρώην) υπαλλήλους υπηρεσιών. Η αναζήτηση ιστορικών πηγών και σε άλλες χώρες αυξάνει την πιθανότητα να βρει κανείς (τυχαία) δημοσιοποιημένο υλικό που είναι ακόμα απόρρητο στη χώρα κατοικίας του. Αυτό οφείλεται κατ' αρχάς στο γεγονός ότι τα κριτήρια δημοσιοποίησης διαφέρουν ανάμεσα σε άτομα, κρατικές υπηρεσίες και χώρες. Οι υπηρεσίες πληροφοριών ή οι κρατικές υπηρεσίες του εξωτερικού ενδέχεται να έχουν άλλα, λιγότερο αυστηρά κριτήρια δημοσιοποίησης. Επιπλέον, η διάδοση πληροφοριών σε υπηρεσίες πληροφοριών και κρατικές υπηρεσίες του εξωτερικού έχει ως συνέπεια την αδυναμία μιας εθνικής υπηρεσίας να ελέγχει πλήρως την πρόσβαση στις πληροφορίες της, κυρίως όταν πρόκειται για πληροφορίες που ανήκουν στο παρελθόν. Εξάλλου, οι διαδικασίες δημοσιοποίησης μπορούν να είναι περίπλοκες, κυρίως όταν το απόρρητο έχει π.χ. περιληφθεί σε ένα έγγραφο με πληροφορίες που αρχικά δεν ήταν απόρρητες. Οι περίπλοκες διαδικασίες αυξάνουν την πιθανότητα «ατυχημάτων». Μερικές φορές, ορισμένες κρατικές υπηρεσίες δημοσιοποιούν ακούσια πληροφορίες που είναι ακόμα απόρρητες σε άλλες υπηρεσίες. Ο ιστορικός τύπου πεινασμένου λύκου διερευνά τις εθνικές και γραφειοκρατικές διαφορές στον τομέα της δημοσιοποίησης και αντιμετωπίζει διπλωματικά την υπηρεσία πληροφοριών με τα ευρήματά του σε ένα άλλο γραφειοκρατικό πλαίσιο. Διαβεβαιώνοντας μια υπηρεσία πληροφοριών ότι οι (ίδιες ή του ίδιου τύπου) πληροφορίες έχουν δημοσιοποιηθεί αλλού, αυξάνει την πιθανότητα δημοσιοποίησης.¹⁷

Ένας δεύτερος τρόπος για να αποκτήσει ο ιστορικός τύπου πεινασμένου λύκου το κρατικό απόρρητο που χρειάζεται, είναι η μακρόχρονη, αβέβαιη και επίπονη διαδικασία συμπλήρωσης και υποβολής αιτήσεων, σύμφωνα με τους νόμους για ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφόρηση, στις χώρες όπου υπάρχουν τέτοιοι νόμοι. Π.χ. στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο υφίστανται οι νόμοι «Freedom of Information Acts» από το 1966 και το 2000 αντιστοίχως. Σε πολλές δυτικές δημοκρατίες παρόμοιοι νόμοι υποχρεώνουν τις υπηρεσίες πληροφοριών να δημοσιοποιούν τα αρχεία τους, όταν αυτά δεν ανταποκρίνονται πια σε ορισμένα κριτήρια απορρήτου. Τα ιστορικά πλεονεκτήματα τέτοιων νόμων είναι φανερά, όμως είναι σημαντικά και τα μειονεκτήματά τους. Εφόσον η συμπλήρωση αίτησης για ελεύθερη πρόσβαση σε ορισμένα έγγραφα αποτελεί περίπλοκη διαδικασία, παίρνουν συχνά την πρωτοβουλία (δημοσιογραφικές) οργανώσεις ή άτομα συμπληρώνοντας περιστασιακά αθρόες αιτήσεις. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Hirschman ότι η υπερβολική άσκηση «voice» μπορεί να επιδεινώσει τις σχέσεις –στη δική μας περίπτωση– ανάμεσα σε αυτούς που ξέρουν και αυτούς που δεν ξέρουν, τέτοιες αθρόες αιτήσεις ενδέχεται να επηρεάσουν αρνητικά την καλή θέληση μιας υπηρεσίας πληροφοριών απέναντι σε μελλοντικές

17. Η πολιτική δημοσιοποίησης π.χ. ως προς το αρχείο «Mitrokhin» ήταν πολύ διαφορετική ανάμεσα στις διάφορες υπηρεσίες πληροφοριών.

αιτήσεις δημοσιοποίησης.¹⁸ Επιπλέον, η μακρόχρονη διαδικασία και τα αβέβαια αποτελέσματα τέτοιων αιτήσεων είναι δύσκολο να συνδυαστούν με το γεγονός ότι η εργασία πολλών σημερινών πανεπιστημιακών ιστορικών εξαρτάται από τις ευκαιρίες χρηματοδότησης της έρευνας. Αιτήσεις έρευνας έχουν μικρή πιθανότητα να επιτύχουν χρηματοδότηση εάν τα αποτελέσματα εξαρτώνται από κρατικά απόρρητα αρχεία που θα μπορούσαν (ή όχι) να δημοσιοποιηθούν κατόπιν μιας αίτησης και σύμφωνα με το «Freedom of Information Act». Κατά συνέπεια, σπάνια χρησιμοποιούνται κρατικά απόρρητα αρχεία σε μεγάλα επιστημονικά προγράμματα έρευνας. Ένα τελευταίο μειονέκτημα αφορά στην επιστημονική ανεξαρτησία, η οποία αποτελεί ένα από τα βασικά κριτήρια για την επιστημονική ιστορική έρευνα. Η υπηρεσία πληροφοριών, ως κάτοχος του απόρρητου αρχείου, επιλέγει η ίδια τα έγγραφα που θα δει ο ιστορικός, αφαιρώντας του έτσι τη δυνατότητα να επιλέγει ο ίδιος τις πηγές του από ένα πλήρες αρχείο.

Ο τρίτος τρόπος με τον οποίο ο ιστορικός τύπου πεινασμένου λύκου προσπαθεί να έχει πρόσβαση στην πληροφόρηση, είναι η χρήση των κοινωνικών και επαγγελματικών γνωριμιών του για να προσεγγίσει (πρώην) υπαλλήλους υπηρεσιών και να τους πάρει (ανώνυμα) συνέντευξη. Πρόκειται για νόμιμο τρόπο, παρόλο που συχνά δεν υπάρχει επίσημη άδεια εκ μέρους της υπηρεσίας.¹⁹ Εξαιτίας του μυστικοπαθούς περιβάλλοντος των υπηρεσιών πληροφοριών, τέτοιες συνεντεύξεις αποτελούν έναν από τους λίγους τρόπους που έχει στη διάθεσή του ένας ιστορικός για να αποκτήσει πληροφορίες π.χ. για μεθόδους και πολιτικές στρατολόγησης. Οι συνεντεύξεις μπορούν όντως να προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες διαφορετικά δεν θα γίνονταν γνωστές στο κοινό. Ωστόσο, ο ιστορικός χρειάζεται χρόνο για να οικοδομήσει τις εν λόγω κοινωνικές και επαγγελματικές σχέσεις, να αποκτήσει φήμη αξιόπιστου επαγγελματία και να διατηρήσει σχέσεις εμπιστοσύνης με συγκεκριμένους (πρώην) υπαλλήλους υπηρεσιών. Ο (πρώην) υπάλληλος, εάν προτιμά να μείνει ανώνυμος, πρέπει να νιώθει ότι έχει εμπιστοσύνη και ότι δεν διατρέχει τον κίνδυνο να αποκαλυφθεί η ταυτότητά του λόγω των πληροφοριών που δίνει στον ιστορικό. Ένα μειονέκτημα της χρήσης των ανώνυμων συνεντεύξεων κατά την επιστημονική ιστορική έρευνα είναι το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις δεν μπορούν να ελεγχθούν από άλλους επιστήμονες.

18. Για παράδειγμα, το 2011 ο Ολλανδός υπουργός Εσωτερικών έκανε μια επίσημη ανακοίνωση για υποτιθέμενη κατάχρηση του ολλανδικού νόμου ως προς την ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφόρηση και για επακόλουθο φόρτο εργασίας για τους υπεύθυνους δημοσίους υπαλλήλους. Ισχυρίστηκε, χωρίς να επιτύχει το αποτέλεσμα που ήθελε, ότι οι κρατικές υπηρεσίες πρέπει να είναι σε θέση να αρνούνται ορισμένες αιτήσεις δημοσιοποίησης.

19. Είναι σύνηθες να αναφέρει ένας ιστορικός ή δημοσιογράφος, για θέματα κατασκοπίας, ότι «η πηγή προτιμά να μείνει ανώνυμη», βλ. π.χ. το άρθρο «Shrinking the Haystack», *The Economist* (14 Ιουνίου 2016).

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΥΠΟΥ ΠΙΣΤΟΥ ΣΚΥΛΟΥ

Ο δεύτερος τύπος ιστορικού που χρειάζεται κρατικά απόρρητα για την έρευνά του, έχει τα χαρακτηριστικά του πιστού σκύλου: δείχνει σεβασμό, υπακούει και είναι υπομονετικός απέναντι στην υπηρεσία που είναι ο κάτοχος του απορρήτου, και απέναντι στο απόρρητο γενικότερα. Αυτός ο τύπος ιστορικού βασίζεται στην κατηγορία «loyalty» του Hirschman, καθώς και της Rusbult και άλλων που έκαναν σημαντικές προσθήκες στο έργο του Hirschman. «Loyalty» σημαίνει μια ιδιαίτερη προσήλωση σε μια οργάνωση, ένα κράτος ή, στην περίπτωση μας, στην υπηρεσία πληροφοριών και στα κίνητρα που την ωθούν να δημοσιοποιήσει (ή όχι) τα έγγραφά της. Τόσο για τον Hirschman²⁰ όσο και για τη Rusbult, το «loyalty» είναι μια παθητική αντίδραση, «κατά την οποία οι υπάλληλοι υποστηρίζουν την οργάνωση περιμένοντας να βελτιωθεί η κατάσταση».²¹ Και οι δύο θεωρούν ότι το «loyalty» είναι μια εποικοδομητική στάση, επειδή συμβάλλει στη βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην εταιρεία και τον πελάτη ή, στην περίπτωση μας, ανάμεσα στην υπηρεσία και τον ιστορικό.²²

Στην κατηγορία του ιστορικού τύπου πιστού σκύλου αντιλαμβάνομαι το «loyalty» σαν μια ενεργή αντίδραση στο απόρρητο και όχι σαν (μη εκφραζόμενη) παθητική αντίδραση.²³ Το «loyalty» μπορεί να εκφραστεί ως αποδοχή, ακόμα και ως υπεράσπιση του απορρήτου. Ο ιστορικός τύπου πιστού σκύλου συγκατατίθεται ότι, καθώς ο ίδιος είναι έξω από τις υπηρεσίες, δεν θα έχει πάντα πρόσβαση στα κρατικά απόρρητα που θα ήθελε να δει. Προσπαθεί να παρακινήσει σε δημοσιοποίηση, αλλά δεν θα επιμείνει, αν η υπηρεσία πληροφοριών απορρίψει την αίτησή του.

Υποστηρίζω ότι αυτή η «θυσία» έχει δύο πιθανές εξηγήσεις: πρώτον, το απόρρητο μπορεί να προξενεί αισθήματα θαυμασμού σε αυτούς που δεν γνωρίζουν το περιεχόμενό του. Υπάρχει μια φυσική τάση να νομίζει κανείς ότι αυτό που αποκρύπτεται από πολλούς, έχει ιδιαίτερη αξία,²⁴ κυρίως σε καθεστώς πολιτικής και διοικητικής διαφάνειας, οπότε το απόρρητο μοιάζει εξαίρεση. Υπάρχει μια τάση να αναρωτιέται κανείς γιατί το απόρρητο πρέπει να μένει κρυμμένο, τι μπορεί να είναι τόσο ζωτικής σημασίας, τόσο εκπληκτικό ή τρομακτικό που δεν μπορεί να αποκαλυφθεί.²⁵ Συνεπώς, γι' αυτούς που είναι απέξω, οι κάτοχοι

20. A. Hirschman, *Exit*, ό.π., σ. 77.

21. D. Farrell – C. Rusbult, *Exploring*, ό.π., σ. 202.

22. A. Hirschman, *Exit*, σ. 31-32, 80, 82.

23. Για μια εφαρμογή σε πολιτική συζήτηση, για υπηρεσίες πληροφοριών, βλ. E. Braat, «Recurring Tensions», ό.π.

24. G. Simmel, *The sociology*, ό.π., σ. 464.

25. J. Dean, *Publicity's secret*, ό.π., σ. 10.

του απορρήτου φαίνεται να υπερέχουν, υπάρχει μια ενισχυμένη ανάγκη να τους εμπιστευτεί κανείς (σχεδόν τυφλά) και μια τάση να εξιδανικεύει την αποτελεσματικότητα, την επιρροή και την εξουσία τους.²⁶ Μια δεύτερη εξήγηση για την αντίδραση τύπου «loyalty» έχει να κάνει με τη θέση του ιστορικού. Οι ιστορικοί που έχουν προσληφθεί σε μια υπηρεσία, έχουν περιορισμένη ελευθερία κινήσεων και, συνεπώς, οι (συμβατικές) συμφωνίες με τον εργοδότη τους τους υποχρεώνουν σε συμπεριφορά τύπου «loyalty».

Οι υπηρεσίες πληροφοριών έχουν συχνά και τους δικούς τους (εσωτερικούς) ιστορικούς, που είναι οι μόνοι ειδικά εκπαιδευμένοι για να διεξάγουν έρευνα στο απόρρητο αρχείο τους. Μερικές υπηρεσίες πληροφοριών προσλαμβάνουν εξωτερικούς ιστορικούς, συνήθως διορισμένους στο δημόσιο, για να γράψουν (και να δημοσιεύσουν) μια επίσημη ιστορία της υπηρεσίας.²⁷ Τέτοιοι ιστορικοί βρίσκονται προφανώς μέσα στον κύκλο του απορρήτου, δηλαδή σε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θέση, με την οποία μπορεί δύσκολα να συγκριθεί η εκτός υπηρεσίας θέση του ιστορικού τύπου πεινασμένου λύκου.²⁸ Κατά πάσα πιθανότητα, δεν υφίστανται πολλούς περιορισμούς σε ό,τι αφορά στην πρόσβασή τους στο αρχείο της υπηρεσίας και είναι σε θέση να επιλέξουν κατά τρόπο ανεξάρτητο τα έγγραφα του αρχείου που χρειάζονται. Επιπλέον, περιβάλλονται από υπαλλήλους της υπηρεσίας, με τους οποίους μπορούν να μιλήσουν και, υπό ορισμένους όρους, να τους πάρουν και συνέντευξη. Ωστόσο, αυτοί οι ιστορικοί μπορούν να παγιδευτούν ανάμεσα στην υποχρεωτική αφοσίωση στα συμφέροντα του εργοδότη τους και στο ελάγγελα του ιστορικού.

Χρειάζονται ορισμένες συμφωνίες με την υπηρεσία –τον εργοδότη τους– για να μετριαστούν οι συνέπειες δύο σημαντικών μειονεκτημάτων: πρώτον, οι ιστορικοί που έχουν προσληφθεί σε υπηρεσίες πληροφοριών, έχουν μικρή επαγγελματική επαφή με συναδέλφους ιστορικούς, επειδή η δημοσιευμένη έρευνά τους είναι περιορισμένη, ελεγχόμενη και διαθέσιμη μόνο αφού έχει ολοκληρωθεί, ή μπορεί και να παραμείνει απόρρητη. Η διαδικασία της ιστορικής έρευνας για λογαριασμό μιας υπηρεσίας πληροφοριών είναι πιο ατομική και μοναχική εργασία από την έρευνα ενός ιστορικού που εργάζεται σε επιστημονικό περιβάλλον. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει ή και καθιστά αδύνατη τη συνεργασία του ιστορικού μιας υπηρεσίας πληροφοριών με συναδέλφους, την ανάδραση από αυτούς και

26. G. Simmel, *The sociology*, ό.π., σ. 464-465.

27. Π.χ. ο Christopher Andrew και ο Keith Jeffery έγραψαν επίσημες ιστορίες για τη βρετανική εσωτερική υπηρεσία πληροφοριών (MI5) και για τη βρετανική εξωτερική υπηρεσία πληροφοριών (MI6) αντίστοιχως. Στην αμερικάνικη CIA ο ιστορικός David Robarge διευθύνει το εσωτερικό ιστορικό τμήμα της υπηρεσίας.

28. Τα επιχειρήματα που ακολουθούν, σχετικά με τη θέση του ιστορικού μέσα σε μια υπηρεσία πληροφοριών, βασίζονται εν μέρει στην προσωπική μου εμπειρία ως ιστορικού της Ολλανδικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (2008-2014).

την ενημέρωσή του στο πεδίο της έρευνάς του. Συνεπώς, οι ιστορικοί που έχουν προσληφθεί σε υπηρεσίες πληροφοριών χάνουν ένα μέρος της ανεξαρτησίας τους και της διαφάνειας της έρευνάς τους (ως προς την ανάδραση από συναδέλφους ιστορικούς), οι οποίες αποτελούν κριτήρια για το επάγγελμα του ιστορικού.

Ένα δεύτερο θέμα για το οποίο θα πρέπει να συμφωνήσουν η υπηρεσία ως εργοδότης με τον ιστορικό της, είναι η διαχείριση των προσδοκιών που έχει κανείς από την ιστορική έρευνα. Ένας ιστορικός που έχει προσληφθεί σε μια υπηρεσία πληροφοριών, περιβάλλεται γενικά από μη ιστορικούς σε ένα πρακτικό επαγγελματικό περιβάλλον²⁹ και όχι από συνάδελφους ιστορικούς σε ένα επιστημονικό περιβάλλον. Μη ιστορικοί ενδέχεται να έχουν συγκεκριμένες προσδοκίες από ιστορικές έρευνες, περιμένοντας «μαθήματα» από το παρελθόν, προβλέψεις για το μέλλον και μια ρομαντική, εξιδανικευμένη απεικόνιση του παρελθόντος, όπου επικρατούν οι επιτυχίες.³⁰ Η ιστορική έρευνα δεν εξυπηρετεί τέτοιους σκοπούς ή τουλάχιστον τους εξυπηρετεί ως υποπροϊόν. Επομένως, χωρίς καλή διαχείριση προσδοκιών, οι ιστορικές έρευνες ενδέχεται να απογοητεύσουν και να είναι ελάχιστα δημοφιλείς και πειστικές στο εσωτερικό της υπηρεσίας.

Ιστορικοί που έχουν προσληφθεί σε υπηρεσίες πληροφοριών μπορούν να λειτουργούν αποτελεσματικά επί τη βάση συμφωνιών με τον εργοδότη τους. Τέτοιες συμφωνίες μπορούν να περιλαμβάνουν απεριόριστη πρόσβαση στο αρχείο της υπηρεσίας, δημοσιοποίηση αρχειακού υλικού που έχει χρησιμοποιηθεί για δημοσιευμένη έρευνα, επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο έλεγχο και διάφηση από άλλους επιστήμονες, δημοσίευση ιστορικών ερευνών ανεξάρτητα από πιθανά ανεπιθύμητα (από πολιτική άποψη) αποτελέσματα της έρευνας, και την υπογραφή μιας δήλωσης εμπιστευτικότητας.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΥΠΟΥ ΛΗΘΑΡΓΙΚΟΥ ΒΡΑΔΥΠΟΔΑ

Ο βραδύποδας ζει μια μοναχική, κυρίως καθιστική ζωή, γαντζωμένος στα κλαδιά των δέντρων. Τρώει αποκλειστικά φύλλα και κινείται πάρα πολύ αργά. Ο ιστορικός τύπου ληθαργικού βραδύποδα βασίζεται στην κατηγορία «neglect» της Rusbult και άλλων σαν μια αντίδραση σε ρομαντικές ή επαγγελματικές σχέσεις που βρίσκονται σε παρακμή. Όπως εξηγούν ο Farrell και η Rusbult, «neglect» είναι μια αντίδραση κατά την οποία «ο εργαζόμενος αφήνει παθητικά να επιδει-

29. Για μια εικόνα του πρακτικού επαγγελματικού περιβάλλοντος της Ολλανδικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, βλ. Eleni Braat, *Van Oude Jongens, de Dingen die Voorbij Gaan... Een Sociale Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 1945-1998*, Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 2012.

30. Βλ. Richard E. Neustadt – Ernest R. May, *Thinking in Time. The Uses of History for Decision Makers*, The Free Press, 1986. Ries Roowaan, *A Business Case for Business History. How Companies can Profit from their Past*, Boom, Άμστερνταμ 2009.

νωθεί μια κατάσταση».³¹ Ο Hirschman αναφέρεται σε αυτό το πλαίσιο σε άτομα αφοσιωμένα στην εταιρεία ή στη χώρα τους, που «υποφέρουν χωρίς να μιλούν, πεπεισμένα ότι η κατάσταση θα βελτιωθεί σύντομα».³²

Στην περίπτωση του ιστορικού τύπου ληθαργικού βραδύποδα υποστηρίζω ότι η αντίδραση «neglect» μπορεί να εκφραστεί και ενεργά, όχι μόνο παθητικά. Ο ιστορικός τύπου ληθαργικού βραδύποδα γρήγορα αποθαρρύνεται, εάν μια υπηρεσία πληροφοριών του αρνείται την αίτηση της δημοσιοποίησης του αρχαικού υλικού. Καταθέτει τα όπλα ισχυριζόμενος ότι «απλώς έτσι λειτουργούν τα πράγματα». Ενδέχεται να εξαρτάται από δυνατότητες χρηματοδότησης έρευνας, για να μπορέσει να κάνει την έρευνά του, συνειδητοποιώντας ότι δεν έχει μεγάλες πιθανότητες να πείσει την οργάνωση χρηματοδότησης, εφόσον η έρευνα βασίζεται σε απόρρητες ιστορικές πηγές, που ίσως τελικά να μην δημοσιοποιηθούν. Προτιμά να περιμένει, ώσπου να δημοσιοποιηθούν οι πληροφορίες για τις οποίες ενδιαφέρεται, από την υπηρεσία την ίδια ή χάρη στις προσπάθειες κάποιου άλλου και στο μεταξύ μεταθέτει το ενδιαφέρον του σε άλλες διαθέσιμες ιστορικές πηγές. Ακόμα και αν τα κίνητρα αυτού του ιστορικού είναι κατανοητά, η αντίδρασή του στο απόρρητο δεν είναι εποικοδομητική. Οδηγεί σε αδιαφορία και απομάκρυνση σε ό,τι αφορά στη δημοσιοποίηση των κρατικών απόρρητων εγγράφων που χρειάζεται για την ιστορική του έρευνα.

Ο ιστορικός τύπου βραδύποδα έχει δύο κύριες ιστορικές πηγές στη διάθεσή του: μια πρώτη πολύτιμη πηγή είναι τα απομνημονεύματα (πρώην) υπαλλήλων υπηρεσιών. Μετά από μακρόχρονη μυστική σταδιοδρομία, πολλοί υπάλληλοι ενδιαφέρονται να γράψουν τα απομνημονεύματά τους για να συμβιβάσουν προσωπικά, κατά κάποιο τρόπο, με την απόρρητη σταδιοδρομία τους ή για να εξηγήσουν δημόσια τη δουλειά που έκαναν στο παρελθόν. Η CIA έχει παράδοση στο να επιτρέπει στο προσωπικό που έχει πλέον αποσυρθεί, να δημοσιεύει τα απομνημονεύματά του, μερικές φορές, μάλιστα, βοηθώντας και την έρευνα και αναζήτηση στο αρχείο. Όλα τα απομνημονεύματα, όταν ολοκληρωθούν, πρέπει να υποβληθούν στο περιβόητο Publications Review Board της CIA. Η επιτροπή εξετάζει, πριν από τη δημοσίευση, όλα τα έγγραφα που εκδόθηκαν από το εν ενεργεία και το πρώην προσωπικό της CIA, και αποφασίζει αν περιέχουν ακόμα απόρρητες πληροφορίες. Επιτρέποντας τη δημοσίευση απομνημονευμάτων, η CIA δίνει μια λύση στη δική της ανησυχία για την αποκάλυψη πηγών και μεθόδων. Για το προσωπικό της CIA τα απομνημονεύματα λειτουργούν ως μια ελεγχόμενη μορφή δημοσιότητας μετά από μια απομονωμένη σταδιοδρομία και μια περιορισμένη κοινωνική ζωή εκτός υπηρεσίας. Μειώνουν την πιθανότητα

31. D. Farrell – C. Rusbult, *Exploring*, ό.π., σ. 202.

32. A. Hirschman, *Exit*, ό.π., σ. 38.

μη ελεγχόμενων διαρροών και τη δημοσίευση απομνημονευμάτων μη υποκείμενων στον έλεγχο της υπηρεσίας. Επιπλέον, τα απομνημονεύματα συμβάλλουν σε μεγαλύτερη δημόσια γνώση και κατανόηση της λειτουργίας της CIA, ιδιαίτερα, αλλά και των υπηρεσιών πληροφοριών γενικότερα: περισσότερη γνώση μπορεί να οδηγήσει σε μεγαλύτερη δημόσια αποδοχή των υπηρεσιών. Ωστόσο, ακόμα και αν η πολιτική της CIA έχει οδηγήσει σε μεγάλο αριθμό δημοσίευσης απομνημονευμάτων, από τα οποία κυρίως ο ιστορικός τύπου βραδύποδα μπορεί να επωφεληθεί, το σύστημα έχει ορισμένα μειονεκτήματα. Ο Christopher Moran κατέδειξε ότι το Publications Review Board αρνήθηκε να εγκρίνει τη δημοσιοποίηση απομνημονευμάτων για λόγους που δεν έχουν σχέση με την προστασία πηγών ή μεθόδων, αλλά απορρέουν από την πιθανότητα να περιέλθει η υπηρεσία σε αμηχανία λόγω αποκάλυψης αποτυχιών, αδεξιότητας ή παράβασης του νόμου. Η διαδικασία ελέγχου είναι «ασυνεπής και άδικη», υποστηρίζει ο Moran, π.χ. επειδή η επιτροπή δίνει σε ανώτερο προσωπικό περισσότερα περιθώρια για δημοσίευση απ' ό,τι σε κατώτερο προσωπικό.³³

Ακόμα και αν η πληθώρα αυτών των «ελεγχόμενων» απομνημονευμάτων της CIA είναι προτιμότερη από την πλήρη απουσία τους,³⁴ ο ιστορικός πρέπει να τα χρησιμοποιεί με σύνεση και να λαμβάνει υπόψη τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτά έχουν εκδοθεί, όπως εξάλλου κάνει με κάθε ιστορική πηγή. Κατά πάσα πιθανότητα τα κριτήρια για δημοσίευση είναι ένας συνδυασμός επιχειρησιακού απορρήτου με πολιτικά, μη επιχειρησιακά κίνητρα.

Ο δεύτερος τρόπος για να αποκτήσει ο ιστορικός τύπου ληθαργικού βραδύποδα τις ιστορικές πηγές που χρειάζεται, είναι να περιμένει τη δημοσιοποίηση των σχετικών απόρρητων αρχείων. Αφού αυτή η διαδικασία μπορεί να ξεπεράσει τη διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής, μια συνηθισμένη εναλλακτική λύση είναι να διαπραγματευθεί με την υπηρεσία την πρόσβασή του σε ένα μέρος του αρχείου, με αντάλλαγμα μια δήλωση τήρησης απορρήτου. Μια τέτοια δήλωση καθορίζει τυπικά ότι η δημοσίευση μιας έρευνας που βασίζεται σε απόρρητα αρχεία, εξαρτάται από την έγκριση της υπηρεσίας. Αυτή η λύση έχει πλεονεκτήματα και για τις δύο πλευρές: η υπηρεσία μπορεί να ασκήσει κάποιο έλεγχο σε δημοσιεύσεις που αφορούν στο παρελθόν της, να διατηρήσει σχέσεις με μεμονωμένους ιστορικούς και, με αυτόν τον τρόπο, να αμβλύνει ενδεχόμενες πιέσεις για μεταβίβαση των

33. Christopher Moran, *Company Confessions. Secrets, Memoirs and the CIA*, Thomas Dunne Books, 2016.

34. Οι περισσότερες υπηρεσίες πληροφοριών παραμένουν επιφυλακτικές, όταν πρόκειται για δημοσίευση απομνημονευμάτων (πρώην) υπαλλήλων τους, ή δεν την επιτρέπουν καθόλου. Βλ. π.χ. τη διαδικασία δημοσίευσης των απομνημονευμάτων του πρώην υποδιευθυντή της βρετανικής MI5 Peter Wright, *Spycatcher. The Candid Autobiography of a Senior Intelligence Officer*, Dell, 1988, και του πρώην υπαλλήλου της αντίστοιχης ολλανδικής υπηρεσίας, Frits Hoekstra, *In Dienst van de BVD. Spionage en Contraspionage in Nederland*, Boom, Άμστερνταμ 2004.

αρχείων στα εθνικά αρχεία της συγκεκριμένης χώρας. Επιπλέον, ένας ιστορικός σπάνια διακινδυνεύει να παραβιάσει τη συμφωνία τήρησης απορρήτου, εφόσον αυτό θα του στερούσε στο μέλλον την όποια άλλη πρόσβαση στα αρχεία αυτά. Το φανερό πλεονέκτημα για τον ιστορικό είναι ότι μπορεί να χρησιμοποιήσει το μέρος του αρχείου που χρειάζεται για την έρευνά του, με δύο όμως μειονεκτήματα που αφορούν στην επιστημονική του ανεξαρτησία: πρώτον, συνήθως δεν επιτρέπεται η πρόσβαση σε ολόκληρο το αρχείο, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορεί να επιλέξει ο ίδιος τους φακέλους που θέλει να δει. Δεύτερον, ο ιστορικός εξαρτάται κατά μεγάλο μέρος από την επαγγελματικότητα της υπηρεσίας σε ό,τι αφορά στη διαχείριση του απορρήτου. Κανονικά, και από επαγγελματική άποψη, η συγκατάθεση της υπηρεσίας για δημοσίευση μιας έρευνας θα έπρεπε να βασίζεται σε θεωρήσεις επιχειρησιακού απορρήτου και όχι σε πολιτικές εκτιμήσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ιστορικοί που χρειάζεται να μελετήσουν κρατικά απόρρητα αρχεία για την έρευνά τους προσπαθούν να επιτύχουν δύο στόχους, που δύσκολα συνδυάζονται μεταξύ τους: να αποκτήσουν πρόσβαση στο απόρρητο και να εξακολουθήσουν να πληρούν τα επιστημονικά κριτήρια του επαγγέλματος του ιστορικού. Το πρώτο από αυτά τα κριτήρια είναι η ανεξαρτησία, που μπορεί να πληγεί από τη στιγμή που χρειάζεται η συγκατάθεση μιας υπηρεσίας για τη δημοσίευση μιας έρευνας, ή από τη στιγμή που η υπηρεσία, αντί για τον ίδιο τον ιστορικό, επιλέγει τους φακέλους και τα έγγραφα που μπορεί να δει ο ερευνητής. Το πρόβλημα της επιλογής των ιστορικών πηγών θέτει επιπλέον σε κίνδυνο τη διαφυσσιμότητα της έρευνας, που είναι το δεύτερο κριτήριο του επαγγέλματος του ιστορικού, εμποδίζοντας τον ιστορικό να λάβει υπόψη του περισσότερες οπτικές για το ίδιο θέμα. Τρίτον, ένα μέρος του εμπειρικού χαρακτήρα της ιστορικής έρευνας είναι η εστίαση της προσοχής της περισσότερο σε άτομα παρά σε οργανώσεις και θεσμούς, περισσότερο στο συγκεκριμένο παρά στο γενικό. Ωστόσο, η προστασία των ανθρώπινων πηγών απαιτεί συχνά και την ανωνυμία αυτών των ατόμων, που είναι η πιο ευαίσθητη κατηγορία πηγών. Αυτή η συνηθισμένη πρακτική της ανωνυμίας, σε συνδυασμό με τον απόρρητο χαρακτήρα των ιστορικών πηγών που χρησιμοποιούνται, βλάπτει την ελεγκσιμότητα της έρευνας, που είναι ένα τέταρτο κριτήριο του επαγγέλματος του ιστορικού. Τέλος, η επιστημονική ιστορική έρευνα πρέπει να είναι ανοιχτή και διαθέσιμη σε επιστήμονες και σε μη επιστήμονες, ώστε να μπορεί να γίνει αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης με σκοπό την πρόοδο στη γνώση και τη θεωρία. (Εν μέρει) απόρρητες ιστορικές έρευνες, όπως είναι αυτές που αναθέτουν υπηρεσίες πληροφοριών σε δικούς τους ιστορικούς, δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο πέμπτο κριτήριο του επαγγέλματος του ιστορικού, που είναι η διαφάνεια.

Συνεπώς, η ακαδημαϊκή ελευθερία δεν είναι αυτονόητη, όταν ένας ιστορικός έχει σχέση με απόρρητες ιστορικές πηγές. Το απόρρητο έχει κατά μεγάλο μέρος σχέση με δύναμη: τη δύναμη να αποκρύπτει κανείς γνώσεις και να ξέρει περισσότερο από τον άλλο. Συνεπώς, ο ιστορικός που έχει επαφή με απόρρητες κρατικές πληροφορίες κινείται σε ένα πεδίο γραφειοκρατίας, πολιτικής ανάμεσα σε εθνικές υπηρεσίες πληροφοριών και ανάμεσα σε εθνικές και ξένες υπηρεσίες πληροφοριών, και πολιτικής μεταξύ κομματικών σχηματισμών. Αν ο ιστορικός θέλει να κινηθεί με αποτελεσματικό τρόπο σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον, δεν θα πρέπει να συμπεριφέρεται αποκλειστικά σαν πεινασμένος λύκος, πιστός σκύλος, ή ληθαργικός βραδύποδας. Δεν μπορεί να συμπεριφέρεται υπερβολικά επιθετικά, σαν πεινασμένος λύκος, επειδή θα θέσει σε κίνδυνο την εμπιστοσύνη που του έχει η υπηρεσία. Πρέπει να παίρνει κάποια πρωτοβουλία, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορεί να συμπεριφέρεται αποκλειστικά σαν ληθαργικός βραδύποδας. Τέλος, θα πρέπει να αμβλύνει το διαχωριστικό τείχος ανάμεσα μεταξύ αυτών που ξέρουν και αυτών που δεν ξέρουν την απόρρητη πληροφορία, πράγμα που απαιτεί τη συμπεριφορά τύπου πιστού σκύλου. Συμπερασματικά, συμφωνώ με τον Hirschman, που ισχυρίζεται ότι μια δημοκρατία επωφελείται από ένα συνδυασμό κριτικών («voice») και πιστών («loyalty») πολιτών.³⁵ Συμφωνώ επίσης με τον Weber και τον συνδυασμό που προτείνει, μιας ηθικής της πεποίθησης και μιας ηθικής της ευθύνης για ένα «άτομο που μπορεί να είναι προορισμένο για την πολιτική».³⁶ Με άλλα λόγια, συμπεριφερόμενος ταυτόχρονα σαν πεινασμένος λύκος και σαν πιστός σκύλος, ο ιστορικός θα είναι σε θέση να εμπνεύσει εμπιστοσύνη στην υπηρεσία πληροφοριών, με την οποία έχει σχέση, και να την πείσει να του παράσχει πρόσβαση στο απόρρητο αρχειακό υλικό.

35. A. Hirschman, *Exit*, σ. 32-33.

36. M. Weber, «Le métier», *ό.π.*, σ. 219.